VIII-XI

АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ *тәдриси*

АЗӘРБАЈҸАН МӘКТӘБИ

БАКЫ-1981

1

Scanned with MOBILE SCANNER

Мүттәфиг республикалар арасында биринчи олараг Азәрбајчан ССР сәнаје вә кәнд тәсәррүфаты мәһсулу истеһсалына даир онунчу бешиллик планы дөрд ил ики ај јарым әрзиндә јеринә јетирмишдир. Партија вә һөкумәт республика фәһлә синфинин, колхозчу кәндлиләринин вә зијалыларынын диггәтәлајиг әмәк гәләбәсини јүксәк гијмәтләндирмишләр — Азәрбајчан ССР үчүнчү Ленин ордени илә тәлтиф олунмушдур. Сов.ИКП МК-нын Баш Катиби, ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин Сәдри Л. И. Брежнев јолдаш көркәмли мүвәффәгијјәт мүнасибәтилә республика зәһмәткешләрини һәрарәтлә вә үрәкдән тәбрик етмишдир.

Вәтәнин мүкафаты, Леонид Илич Брежневин хош арзулары республика зәһмәткешләринин гүввәләрини даһа да артырмышдыр, онлар даһа бөјүк, даһа јахшы нәтичәләр әлдә етмәк уғрунда икигат сә'јлә мүбаризә апармаға башламышлар. Нәтичәдә республика онунчу бешиллијин игтисади вә сосиал инкишаф планыны бүтүн әсас көстәричиләр үзрә паинки вахтындан әввәл өдәмиш, һәм дә јүксәк социалист өһдәликләрини артыгламасилә јеринә јетирмишдир.

(**Һ. Ә. ӘЛИЈЕВ** јолдашын Азәрбајчан Коммунист Партијасынын XXX гурултајына Азәрбајчан КП Мәркәзи Комитәсинин һесабат мә'рузәсиндән.)

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ вә ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәчмуә)

«Азәрбајчан мәктәби» журналына әлавә

1954-чү илдән чыхыр.

ЈАНВАР — МАРТ

1981

№ 1 (109)

МҮНДӘРИЧАТ

Низами вә мәктәб

С. Ахундов—Низами јарадычылығынын шакирдләрин мә'нәви тәрбијәсиндә ролу . . . 3
М. Һәсәнов, Ј. Әфәндијев—Көмәкчи нитг һиссәләринин синтаксислә әлагәли тәдриси . . . 10
С. Севдималыјев—Азәрбајчан дили дәрсләриндә фәнләрарасы әлагәдән истифадәјә даир . . . 16
А. Танрывердијева—Фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәр тәркибләринин тәдрисинә даир . . . 18
Ә. Гасымов—М. П. Вагифин јарадычылығыны нечә тәдрис едирәм . . . 21
К. Вејсәлов—V синифдә әдәбијјатын Азәрбајчан дили илә әлагәли тәдриси тәчрүбәсиндән . . . 24

Бәдии әсәрләрин дили

А. Салаһова — И. Әфәндијевин бәдии әсәрләриндә неологизмләр . . . 29
М. Һүсејнов—М. Ибраһимовун «Бөјүк дајаг» романынын дили һаггында . . . 32

Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили

Н. Мәммәдова—Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили үзрә шакирдләрин нитгиндәки гүсурлар вә онларын арадан галдырылмасы јоллары һаггында . . . 36

Өзүнүтәһсилә көмәк

А. В. Нехајев—Ана дили тә'лиминин әсас пријомлары 40

Нәзәри гејдләр

И. Салеһов—Епистолјар үслуб һаггында . . . 51
Б. Чәлилов—Гошулма әлагәси һаггында . . . 54
И. Вәлијев—Әдәби портретләр вә идеја тәрбијәси . . . 56

Scanned with MOBILE SCANNER

К. Валиjева, В. Пиcc—Азәрбаjҹан дилинин әкс лүғәти һаггында . . . 62

Елми ирсимиздән

Г. Казымов—Проф. Ә. Дәмирчизадә вә мүасир Азәрбаjҹан әдәби дили проблемләри . . . 65

Иш jолдашларымыз

Ш. Һәтәмоғлу—Өмрүн зинәти . . . 72

Консултасиjа

Ә. Әфәндизадә—Суаллара ҹаваб . . . 78

Азәрбаjҹан ССР Маариф Назирлиjиндә

Азәрбаjҹан ССР Маариф Назирлиjи коллекиjасынын Гәрары № 218 . . . 86

Сизин китаб рәфиниз

Мүасир Азәрбаjҹан дили, II һиссә. «Елм» нәшриjjаты, 1980 . . . 94
Һ. Мирзәjев—Мүасир Азәрбаjҹан дилиндә тә'сирли вә тә'сирсиз фе'лләр. Бакы, 1979 . . . 95
«Азәрбаjҹан дилинин изаһлы лүғәти», II ҹилд . . . 95
«Көмәкчи нитг һиссәләринин үслуби хүсусиjjәтләри» . . . 96

Редаксиjа һеj'әти: Ә. Әфәндизадә (редактор), А. Бабаjев (редактор муавини), Ч. Әһмәдов, Ә. Кәлбәлиjев, Ш. А. Микаjылов.

Техники редактор вә коррректор Зөһрә Рзаjева.

Jығылмаға верилмиш 4/I-1981-ҹи ил. Чапа имзаланмыш 11/VIII-1981-ҹи ил. Кағыз форматы 60×84¹/₁₆=3,0 кағыз вәрәги, 6,0 физики чап вәрәги, мүәллиф вәрәги 6,2.

ФГ 26437 Сифариш 44 Тираж 13644.

Редаксиjанын үнваны: Бакы, Низами күчәси, 58 Телефон 93-55-82.

Бакы, «Коммунист» нәшриjjатынын мәтбәәси.

© «Азәрбаjҹан дили вә әдәбиjjат тәдриси», № 1, 1981-ҹи ил.

НИЗАМИ JАРАДЫЧЫЛЫҒЫНЫН ШАКИРДЛӘРИН МӘ'НӘВИ ТӘРБИJӘСИНДӘ РОЛУ

Солтансәлим АХУНДОВ
педагожи елмләр намизәди, досент

АЗӘРБАJҸАН КП МК Низами Кәнҹәвинин ирсинин өjрәнилмәси, нәшри вә тәблиғинин jахшылашдырмаг тәдбирләри һаггында 1979-ҹу илин jанварында хүсуси гәрар гәбул етмишдир. Бу, кәлам дүнjасы әбәди мәш'әл кими jанан бөjүк шаирә олан дәрин һөрмәт вә гаjғынын парлаг ифадәсидир.

Партиjа вә һөкумәтимизин Низами ирсинә белә һөрмәт вә гаjғысы мүәллимләрин дә гаршысында һәjата кечирилмәси чох зәрури олан мүһүм вәзифәләр гоjур. Кәнҹ нәсли әмәксеврлик, jолдашлыг вә достлуг, елмә, билиjә дәрин мараг, доғручулуг вә дүзлүк, гадына гаjғылы мүнасибәт, онун саф мәһәббәтинә инам, хүсусән вәтәнпәрвәрлик вә бejнәлмиләлчилик руһунда тәрбиjә етмәкдә Низаминин әдәби ирси түкәнмәз хәзинәдир. Бу ҹәһәтдән орта мәктәбин ана дили вә әдәбиjjат програмларына Низами Кәнҹәви jарадычылығы илә әлагәдар олараг дахил олан мөвзулар диггәти ҹәлб едир. Белә ки, II синифдә ифадәли оху үчүн «Паjыз jетишәндә», IV синифдә «Шаһын достлуғу», «Фитнә», V синифдә «Султан Сәнҹәр вә гары», VI синифдә «Кәрпичкәсән кишинин дастаны», VII синифдә «Хejир вә Шәр», VIII синифдә «Хосров вә Ширин» әсәрләри тәдрис олунур.

Әлбәттә, програма дахил едилмиш бу мөвзулар шаирин зәнкин әдәби ирсини һәртәрәфли өjрәнмәк вә ону әһатә етмәк үчүн имкан харичиндәдир. Бу мәгсәдлә республикамызын габагчыл дил вә әдәбиjjат мүәллимләриндән J. Һejдәров (Лерик раjонундакы Анбу кәнд орта мәктәби), Ч. Меһдиjев (Салjан шәһәриндәки 2 нөмрәли орта мкәтәб), Р. Ҹавадов (Бакы шәһәриндәки 12 нөмрәли орта мәктәб), С. Мәдәтова (Бакы шәһәриндәки 7 нөмрәли орта мәктәб), Н. Мәммәдова (Сумгаjыт шәһәриндәки 11 нөмрәли орта мәктәб), А. Ағаjев (Нефтчала раjонундакы Гырмызыкәнд орта мәктәб) вә башгалары факултатив мәшғәләләрдән, әдәбиjjат дәрнәjиндән,

MOBILE SCANNER

әдәби кечәләрдән, синифдәнхарич охудан, гәзет вә албом материалларындан, шаирин һәјат вә јарадычылығына даир сәркн тәшкил етмәкдән, екскурсијаја, сәһнә әсәрләринә тамаша үчүн шакирдләрин коллектив кедишиндән кениш истифадә едирләр.

Бүтүн бунлар шакирдләрә өлмәз шаирин әдәби ирсини дәриндән өјрәтмәклә јанашы, онларын дүнјакөрүшүнә, әхлагына, әгидә вә характеринә дә күчлү тә'сир көстәрир. Биз мәгаләнин һәчминдән асылы оларар Низами јарадычылығынын шакирдләрин вәтәнпәрвәрлик вә бејнәлмиләлчилик, доғручулуг вә дүзлүк, садәлик вә тәвазөкарлыг тәрбијәсиндә ролундан бәһс етмәјн гаршыја мәгсәд гојмушур. Бу чәһәтдән шаирин Бәрдәнин тәсвиринә һәср етдији ше'р хүсуси әһәмијјәт кәсб едир:

Бәрдә нә көзәлдир, нечә гәшәнкдир,
Јазы да, гышы да күлдүр, чичәкдир.
Ијулда дағлара лаләләр сәпәр,
Гышыны баһарын нәсими өпәр.
О јашыл мешәси чәннәтә бәнзәр.
Шән әтәкләринә бағламыш кәвсәр.
Сөјүдләр чөлләрә вермишдир зинәт,
Аг бағы елә бил һәгиги чәннәт.
(«Искәндәрнамә»)

Сонракы мисраларда шаир доғма јурдун чәннәт тимсаллы бу парчасында һәр сәрв ағачынын гырговул јувасы олмасындан, кәклијин охумасындан, турачын өтмәсиндән, гајғысыз, кәдәрсиз бу торпагда рејһанын илләр узуну јашыл галмасындан, јем үчүн гушларын бу дијара кәлмәсиндән, «гуш сүдү» белә бурада тапмағын мүмкүнлүјүндән сөһбәт ачыр. Фикримизчә бу парча III синфин дәрслијинә дахил едилә биләр. Нәдәнсә һәмин синфин «Ана дили» дәрслијиндә Низамидән һеч бир мәтн верилмәмишдир.

Вәтәнпәрвәр шаирин вар-дөвләт үчүн сарајлара кедиб шаһларын, ә'јанлары мәдһ етмәкдәнсә доғма Кәнчәдә галыб зәһмәткеш халгла биркә јашамағы үстүн тутмасына даир ашағыдакы мисраларын да шакирдләрин әхлаг тәрбијәси үчүн әһәмијјәти бөјүкдүр.

Дүјүнләмишдир мәним јахамы доғма Кәнчә,
Јохса Ираг хәзнәси гисмәтим иди, мәнчә.
Дүнја мәни сәсләјиб сөјләди ки, еј гулам,
Кәнчәлисән, Кәнчәдә өмр едәрәк ал илһам.
(«Сирләр хәзинәси»)

Низами халглар достлуғу бајрағыны јүксәк тутараг бүтүн милләтләри гардашлыға, достлуға, гаршылыглы јардыма чағырыр. Онун гәһрәманлары ичәрисиндә биз бир чох халгларын нүмајәндәләринин көрүрүк. Әсәринин бөјүк инсанпәрвәри олан Низами ајры-ајры әсәрләриндә халгларын һәјатындан, милли достлуғундан бәһс едир. О, һеч бир халга јухарыдан бахмыр, бир халгы о бири халгын фөвгүнә гојмур, мүхтәлиф динләрә инанан, ајры-ајры дилләрдә данышан адамлары гәһрәман кими тәрәннүм едир.

Нәчиб адам һансы халга мәнсуб олурса-олсун, һансы динә инанырса-инансын, Низами ону сәмимијјәтлә тәсвир едир вә муасирләринә нүмунә көстәрир.

Низами гара бәнизли зәнчинин ачыг гәлбә вә мөһкәм хасијјәтә малик олдуғуну гејд едәрәк, ирги мәнсубијјәти әсасында адама гијмәт вермәкдән тамамилә узаг олур.

Зәнчи дәмир кими гара, парлагдыр,
Үзү гарадырса, үрәји ағдыр!
(«Искәндәрнамә»)

Шаир «Лејли вә Мәчнун» әсәриндә «Әкәр инсансан, инсанлығы сев», — дејә хитаб едир.

Биз Низами әсәрләриндә Азәрбајчан, рус, әрәб, јунан, Чин, Һинд, фарс, ермәни, күрчү вә саир халгларын һәјатындан бәһс едилдијини көрүрүк. Шаир өз әсәрләриндә рус халгынын һәјатындан мәһәббәтлә данышыр, бу халгын нәчиб сифәтләриндән, бөјүк бачарығындан, гәһрәманлығындан сөһбәт ачыр.

О, рус халгынын мүбариз, мәрд, јенилмәз вә әзмкар олдуғуну мүһарибәни көстәрән дөјүш сәһнәләриндә чанландыра билмишдир.

Рус дөјүшмәсиндән дәһшәт чөкүрдү,
Асланлар алтында атлар һүркүрдү.
(«Искәндәрнамә»)

Низаминин бөјүк рәғбәт һисси илә тәсвир етдији Искәндәр бүтүн халгларла әдаләтли рәфтар едир. О, һеч бир халгы башгасындан үстүн тутмур, онун үчүн һамы бирдир. О, Иран ә'јанлары илә дә, Азәрбајчан падшаһы Нүшабә илә дә, Чин хаганы илә дә ејни асанлыгла досглашыр. Бу характер Ис-

Scanned with MOBILE SCANNER

кәндәрә шаир тәрәфиндән, әлбәттә, өзүнүн арзу етдији бир хасијјәт кими верилмишдир.

Бәшәријјәтин јаратмыш олдугу ән көзәл сәнәт абидәләриндән бири олан «Искәндәрнамә»дә шаир өзүнүн азадлыг уғрунда, әдаләтли бир дөвләт гурулушу уғрунда, бәшәријјәтин сәадәти јолунда мүбаризә едән бөјүк һуманист сәнәткар кими чыхыш едир. Искәндәрин симасында әдаләтли, мәзлумларын хиласкары, һәр јердә јахшылыг ахтаран, бүтүн халгларын, милләтләрин сәадәти уғрунда мүбаризә едән бир гәһрәман образы јаратмышдыр. Низамијә көрә Искәндәр бир өлкәни виранә көрдүкдә ону абад етмәдән ирәлиләмирди, ганун вә гајда билмәјән зәһмәткеш халгын һүгугу, исмәти, намусу, һагғы тапданан јердә, о, мөһкәм гајда-ганун гојараг мәзлумлары вә бүтүн јохсуллары верки вермәкдән азад едир, кечдији өлкәләрдә мәзлумлара, о чүмләдән гуллара азадлыг верирди. Искәндәр белә хејирхаһ арзуларла бир сыра јерләри кәзир, бағлы гапылар ачыр, нәһајәт, арзу етдији бир шәһәрә чатыр.

Низами ирәли сүрдүјү азадлыг, бәрабәрлик, әдаләт, әмәјә мәһәббәт, халглар достлугу, вәтәнпәрвәрлик кими нәчиб әхлаги кејфијјәтләрлә бағлы олан идејаларыны «Искәндәрнамә»нин бу һиссәсиндә верир. Бу көзәл шәһәр елә бир јердир ки, онун әһалиси әјрилик, һагсызлыг нә олдуғуну билмир, јалан данышмыр, ачизләрә, јохсуллара, әлсиз-ајагсызлара көмәк едир. Бу шәһәрдә һамынын вары бәрабәрдир. Бир нәфәр дә олсун пахыл, хаин, оғру-әјри, јалтаг, икиүзлү јохдур. Фитнә-фәсад бу халга јабанчыдыр, һеч кәс һеч кәси пис јола дә'вәт етмир, биринин дәрди, гәми олса, һамы она шәрик олур, шадлыгда һамы шадлыг едир, доғма торпаг һамы үчүн чандан әзиз вә гијмәтлидир, адамлар чан дејиб, чан ешидирләр.

Шаир арзуладығы чәмијјәтин хүсусијјәтләрини орада јашајанларын дили илә белә вермишдир:

> Биздә бәрабәрдир һамынын вары,
> Бәрабәр бөләрик бүтүн маллары.
> Биздә артыг дејил, һеч кәсдән һеч кәс,
> Биздә ағлајана бир кимсә күлмәз.
> («Искәндәрнамә»)

Бир нәфәр дә олсун јарамазы олмајан, адамлары саф дүшүнчәли вә тәмиз әхлаглы олан бу шәһәрдә инсан јалныз гочалыгдан сонра өлүр. Һамы бирликдә зәһмәт чәкир, бирликдә әкир вә бирликдә јејир, шикәстләрә, ачизләрә күлмүрләр, әксинә әл тутурлар, халгын белә аһәнкдар һәјатыны позан олдугда ону өз араларындан чыхарырлар. Бу шәһәрдә халг узун илләр азад сурәтдә, һеч бир зүлм көрмәдән чалышыр, бир-биринин гәдир-гијмәтини билир. Шаир бу идејаны ашағыдакы парчада белә тәрәннүм едир:

> Бизим арамыздан, билсәк ки, әкәр,
> Биринә бир ишдә јетишиб зәрәр,
> Һамы—кисәмиздән ону өдәрик,
> Вериб мајасыны тә'мин едәрик.
> Биздә бәрабәрдир һамынын вары,
> Бәрабәр бөләрик бүтүн маллары.
> Биздә артыг дејил һеч кәсдән һеч кәс,
> Биздә ағлајана һеч кимсә күлмәз.
> Оғрудан горхмарыг—биз нә шәһәрдә
> Кешикчи гојарыг, нә дә чөлләрдә.
> Оғурлуг еләмәз биздә бир нәфәр,
> Оғурлаја билмәз биздән өзкәләр.
> («Искәндәрнамә»)

Низами өз әсәрләриндә доғручулуг вә дүзлүк, садәлик вә тәвазөкарлыг, әдаләтли олмаг вә с. мә'нәви кејфијјәтләрә дә хүсуси јер вермиш, оғлуна етдији нәсиһәтләрдә вә дикәр әсәрләриндә бу проблемә дөнә-дөнә тохунмушдур.

Доғручулуғун һикмәтиндән бәһс едән шаир јазыр:

> Дүшәрсән ел ичиндә нәзәрдән әјри олсан,
> Доғру олсан гүссәдән, әләмдән гуртарарсан.

Шаир оғлуна нәсиһәтдә «Нә бир һијлә ишләт, нә фитнәкар ол»,—дејә мүрачиәт едир («Лејли вә Мәчнун»).

Шаир «Лејли вә Мәчнун» әсәриндә сәнәткар олмаг истәјәндән биринчи нөвбәдә һәгигәти, көрдүјүнү олдуғу кими тәрәннүм етмәји, гәлби әзаблы һәјәчанларла долдуран јалан вә сахтакарлыгдан гачмағы мәсләһәт көрүр:

> Ајна тәк һәр јердә көрүнсән әкәр,
> Һәр шејин әксини сән доғру көстәр.
> Јаланлар ардынча кетсә сәнәткар,
> Әјри пәрдә кими баш-ајаг чалар.
> («Лејли вә Мәчнун»)

Низамијә көрә сәнәткар «мән дүзәм, доғрујам» дејә галмагла кифајәтләнмәмәлидир. О өзүнү һәјатын хырдалыглары ичәрисиндә өлдүрмәмәли, кичик мәгсәдләр, зәиф еһти-

Scanned with MOBILE SCANNER

раслар, кечичи, чылыз ишләрлә мәшгул олмамалыдыр. О, һәјат вә јашајышын мә'насыны бөјүк үмид, бөјүк идејалар ардынча гошмагда көрмәлидир. «Һәјат ојунчаг, инсан да ојунбаз дејилдир», —дејән шаир һәјатын мүрәккәб, агыр вә шәрәфли олдуғуну дөнә-дөнә гејд едир. Шаирә көрә һәјатын мә'насы нә шөһрәт, нә јуху, нә дә ки, јемәкдир. Инсан һәр шејдә дүшүнмәли, анламалы, сирләри ачмагда һүнәр көстәрмәлидир.

Низами јаланын, халгы тәһгир едән вә алчалдан һәр бир керилик вә наданлығын дүшмәни олмушдур. О, инсаны мәрд, гәһрәман вә горхмаз олмаға, доғру данышмаға вә дүзкүн һәрәкәт етмәјә, зүлм вә зүлмкара гаршы амансыз мүбаризә етмәјә чағырыр. Низамијә көрә, һәр ким доғру данышса, өз доғру ишләриндән һеч вахт зијан чәкмәз. Сән доғру олсан, һәмишә һагигәт сәнин тәрәфиндә олачагдыр. Шаир бу фикрини јекунлашдырараг ашағыдакы нәтичәјә кәлир:

Тәмиздир илһамы тәк үрәји Низаминин,
Тәмизликдир, дүзлүкдүр бәзәји Низаминин.
(«Сирләр хәзинәси»)

Низамијә көрә һәр рәзил вә наданын тәһгиринә дөзәрәк јашамағын мә'насы јохдур. Белә исә нә үчүн дүнјада инсана лајиг бир һәјатла јашамајаг! Низами инсанын көлә вәзијјәтинә гаршы јүксәк е'тираз сәси учалдыр. Шаир «Лејли вә Мәчнун» әсәриндә зүлм вә чәһаләтә гаршы өз е'тираз сәсини учалдараг гејд едир ки, алчаглара бојун әјсән, намәрдләрә ојунчаг оларсан, бојнуна агыр јүк көтүрүб залымын зүлмүндән разы галмаг нәјә лазымдыр, залымлара гаршы мүт'и вәзијјәтдә олуб галби јумшаглыг көстәрмә, чијнини даг кими јухары тутсан јахшыдыр. Ачизлик үрәји ағрыдар, зүлмә дөзмәк алчаглыгдыр.

Шаир өз нәсиһәтләриндә оғлу Мәһәммәди инандырыр ки, доғма вәтәни севмәјән, она үрәкдән бағланмајан, халг јолунда чанындан, башындан кечмәјә һазыр олмајан адамлар вәтәнин шәрәфини горуја билмәзләр. Ган төкән, өлкәләри тармар едән, мәдәнијјәт абидәләрини дағыдан, халга ачлыг вә сәфаләт кәтирән мүһарибәләрә, ишғалчылара дәрин нифрәт Низами јарадычылығынын ана хәттини тәшкил едир.

Низаминин етик көрүшләриндә садәлик вә тәвазөкарлыг да хүсуси јер тутур. Шаир данышыг вә һәрәкәтләрдә әдәб көзләмәји, тәвазөкар олмағы тәләб едир. Шаирә көрә һәр сөздә әдәбли олмаг лазымдыр, сән әдәбли олсан, сәни динләјән дә әдәбли данышар, фикирләшиб данышмаг нәзакәтлилик, ағыллылыг әламәтидир, кобуд данышмаг ахмагларын ишидир, һәр сөзү аз демәк даһа ләтафәтлидир, аз сөзүн инчи тәк мә'насы солмур, чох сөзүн кәрпич тәк дәјәри олмур («Лејли вә Мәчнун»). Сөз дүнјанын нахшыдыр. Сөзүн көрдүјү иши кимсә көрмәз («Сирләр хәзинәси»). Шаир әхлаг тәрбијәсиндә сөзүн гүдрәтинә, тә'сиредичи ролуна олдугча јүксәк гијмәт вермишдир.

Низами мүбариз, мәрд вә горхмаз адамлар јетишдирмәкдә мүәллим әмәјини дә јүксәк гијмәтләндирмиш, онун биликли, әхлаглы олмасыны тәләб етмишдир. Әсәрләриндән мә'лумдур ки, Лејли вә Мәчнунун мүәллими ушагларын «дәрсинә вә елминә чан јандырыр», Әрәстун Маријәнин гаршысында «билик хәзинәсини һәвәслә ачыр», Никумаш Искәндәрин «тә'лиминә чох диггәт јетирир» вә с.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, Низами Кәнчәвинин түкәнмәз сөз хәзинәси шакирдләрин мә'нәви тәрбијәси үчүн бөјүк тә'сир гүввәсинә маликдир. Мүәллимләр вә тәрбијәчиләр, шакирд тәшкилат рәһбәрләри, мәктәбдәнкәнар тәрбијә мүәссисәләри ишчиләри бөјүк өрнәк мәктәби олан бу өлмәз шаирин сөз дүнјасындан мәһарәтлә истифадә етмәлидирләр.

●

«ЈУНЕСКО-нун мә'луматына көрә дүнја әһалисинин дөрддә үч һиссәси ач вә јарыач доланыр. Мүстәмләкә әсарәтиндән чыхмыш өлкәләрин маариф, мәдәнијјәт, сәһијјә мәсәләләри ән чидди бәшәри проблемләр кими, дүнјанын намуслу инсанларыны нараһат едир, дүшүндүрүр. Бүтүн бу проблемләри һәлл етмәк үчүн дүнјамыза динчлик вә мөһкәм сүлһ лазымдыр.

Ленинчи партијамыз халгларын өз мадди вә мә'нәви сәрвәтләрини һәдәр сәрф етмәјә мә'руз гојан мүһарибәјә һазырлашмаг дејил, сүлһү мөһкәмләндирмәјә чағырмышдыр вә буну сабаһа кедән јол адландырмышдыр.

Сүлһ халгларын сәадәти демәкдир.

Сүлһ идејалары поезија чәләнкиндә, насирләримизин әсәрләриндә, бәстәкарларымызын нәғмәләриндә, рәссамларымызын јарадычылығында јени бојаларла өз әксини тапмалыдыр. Л. И. Брежнев јолдашын дедији кими, сүлһү горумаг—партијамыз, халгымыз үчүн, еләчә дә планетин бүтүн халглары үчүн бејнәлхалг саһәдә инди ән мүһүм вәзифәдир.

Мирзә ИБРАҺИМОВ — халг јазычысы, Асија вә Африка өлкәләри һәмрә'јлијин Совет Комитәсинин сәдри.

«Коммунист» гәзети 11. 3. 81

Scanned with MOBILE SCANNER

КӨМӘКЧИ НИТГ ҺИССӘЛӘРИНИН СИНТАКСИСЛӘ ӘЛАГӘЛИ ТӘДРИСИ

Мәммәд ҺӘСӘНОВ,
Јасин ӘФӘНДИЈЕВ
педагожи елмләр намизәдләри

АЗӘРБАЈЧАН дили тәдриси методикасында тәдгигә чидди еһтијачы олан мөвзулардан бири Азәрбајчан дили мәктәб курсунун мүхтәлиф бөлмәләринин әлагәли тәдрисидир. Биз бу кениш проблемин конкрет бир мәсәләсини—көмәкчи нитг һиссәләринин синтаксислә әлагәли өјрәдилмәси јолларыны шәрһ етмәк мәгсәдини гаршыја гојмушуг.

Көмәкчи нитг һиссәләри, һәр һансы әсас нитг һиссәсинә нисбәтән, синтаксис бәһси илә әлагәли тәдрис едилмәјә даһа чох мөһтачдыр. Буну, һәр шејдән әввәл, һәмин морфоложи категоријаларын мәзмуну тәләб едир. Белә ки, әсас нитг һиссәләриндән фәргли олараг, көмәкчи нитг һиссәләри мүстәгил мә'на билдирмир; онлар, әсасән, сөзләр арасында әлагә јаратмаға (гошмалар), сөз вә чүмләләри бирләшдирәрәк грамматик-мәнтиги әлагәни тә'мин етмәјә (бағлајычылар), сөз вә чүмләләрин емосионал тә'сир гүввәсини артырмаға (әдатлар) хидмәт едир.

Методист Г. И. Блинов көмәкчи нитг һиссәләринин бу хүсусијјәтләрини нәзәрә алараг јазыр ки, гошма, бағлајычы вә әдатлар сырф грамматик (синтактик) мөвзулардыр. Орта мәктәбдә бу нитг һиссәләринин тәдриси заманы башлыча диггәт јалныз бир чәһәтә—гошма, бағлајычы вә әдатларын орфографијасыны мәнимсәтмәјә јөнәлдилир, беләликлә, нитг инкишафы үзрә апарылачаг ишләр, бир нөв, нәзәрдән гачырылыр.

Көрүндүјү кими, Г. И. Блинов көмәкчи нитг һиссәләринин синтаксислә сых әлагәдә олдуғуну хүсусилә гејд едир вә һаглы олараг, онларын тәдриси просесиндә шакирдләрин нитгинин инкишаф етдирилмәси мәсәләсини дә өн плана чәкир.

Тәдрис просесиндә көмәкчи нитг һиссәләринин синтаксислә әлагәләндирилмәси бә'зән јаддан чыхарылыр, гошма, бағлајычы вә әдат сырф морфоложи чәһәтдән ајдынлашдырылыр, бу бәһсин тәдриси илә әлагәдар олараг, шакирдләрин нитгинин, еләчә дә ифадәли оху техникасыны инкишаф етдирмәјә лазыми гәдәр фикир верилмир. Бә'зи мүәллимләр, һәтта методистләр белә күман едирләр ки, көмәкчи нитг һиссәләринин тәдрисини синтаксислә әлагәләндирмәк, бу просесдә шакирдләрә дурғу ишарәләри, үслуб, ифадәли оху вәрдишләри ашыламаг доғру дејил; чүнки бунлар тә'лим материалыны ағырлашдыра биләр. Һалбуки морфолокијаја аид мәшғәләләрдә (көмәкчи нитг һиссәләринин тәдриси просесиндә) шакирдләрин синтаксис вә дурғу ишарәләринә даир биликләрини артырмаг, онларда үслуб вәрдишләрини, имкан дахилиндә инкишаф етдирмәклә мүнтәзәм сурәтдә мәшғул олмаг чох фајдалы, зәруридир. Програм буну чидди бир тәләб кими гаршыја гојур.

V—VI синифләрдә апарылан ифадә вә иншa јазыларын тәһлили көстәрир ки, бә'зи шакирдләр мүхтәлиф синтактик гурулушлу чүмләләрдә дурғу ишарәләриндән дүзкүн истифадә едә билмир, бә'зиләри исә дурғу ишарәләрини дүзкүн ишләтмәкдән, нечә дејәрләр, горхдуглары үчүн өз фикирләрини мүмкүн гәдәр гыса вә садә чүмләләрлә вермәјә чалышыр, мүрәккәб бир фикир билдирмәк зәруријјәти гаршыја чыхдыгда исә дурғу ишарәси гојмадан чүмләләри, садәчә олараг, бирбиринин ардынча јазырлар. Одур ки, мәктәблиләрин ифадә вә инша јазыларында үслуб вә дурғу ишарәси сәһвләри, орфографик нөгсанлара нисбәтән, чох олур. Бу она көрә белә олур ки, шакирдләрин ибтидаи синифләрдә, һабелә IV синифдә синтаксис вә дурғу ишарәләринә аид газандыглары биликләр тәкрар едилиб јада салынмадығы үчүн тәдричән унудулур.

Бүтүн бунлар ајдын көстәрир ки, VI синифдә, көмәкчи нитг һиссәләринин тәдриси илә әлагәдар олараг, синтаксис вә дурғу ишарәләриндән мүәјјән мә'лумат вермәк чох зәруридир.

Көмәкчи нитг һиссәләрини синтаксис вә дурғу ишарәләри илә әлагәли өјрәдәркән бир сыра шәртләрә әмәл едилмәлидир. Һәмин мәгсәдлә, һәр шејдән әввәл, синтаксис вә дурғу ишарәләринә аид вериләчәк мә'луматын һәчми вә мәзмуну дәгиг сурәтдә мүәјјәнләшдирилмәли, бу вә ја дикәр синтактик анлајышын морфолокијадан һансы мөвзу, јахуд мөвзуларла әлагәли шәкилдә өјрәдиләчәји габагчадан планлашдырылмалыдыр; чүнки көмәкчи нитг һиссәләринин тәдриси просесиндә синтаксис вә дурғу ишарәләринә аид мә'лумат вермәк үчүн хүсуси дәрс саатлары ајрылмыр. Мувафиг синтактик

Scanned with MOBILE SCANNER

материаллар морфолокиіадан кечилән бу вә іа дикәр мөвзу илә әлагәли өјрәдилир. Бу заман, әлбәттә, шакирдләрин ашағы синифләрдә синтаксис вә дурғу ишарәләринә аид әлдә етдикләри биликләр дә нәзәрә алыныр.

Синтактик вә дурғу ишарәси материаллары илә морфоложи мөвзулары әлагәләндирмәк мүәллимин истәјиндән асылы дејил; бу, һәр шејдән әввәл, Азәрбајҹан дилинин тәркиб һиссәләри арасында мөвҹуд олан тәбии әлагәнин тәләби илә бағлыдыр.

Мә'лум олдуғу кими, бу вә ја дикәр нитг һиссәсинин синтактик хүсусијјәтини шакирдләрә мүкәммәл мәнимсәтмәк үчүн онун чүмләдәки ролуну—синтактик вәзифәсини изаһ етмәјин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Көмәкчи нитг һиссәләринин синтактик вәзифәсинин ајдынлашдырылмасы шакирдләрә, бир тәрәфдән, әсас нитг һиссәләри илә көмәкчи нитг һиссәләрини, дикәр тәрәфдән, көмәкчи нитг һиссәләринин өзләрини бир-бириндән фәргләндирмәјә имкан верир.

Шакирдләрә изаһ едилмәлидир ки; а) әсас нитг һиссәләриндән фәргли олараг, көмәкчи нитг һиссәләри ајрылыгда чүмлә үзвү вәзифәсиндә ишләнә билмир; б) гошма, бағлајычы вә әдатдан фәргли олараг, өзүндән әввәл кәлән сөзлә бирликдә мүвафиг чүмлә үзвү вәзифәсиндә ишләнир вә мүәјјән синтактик суала чаваб верир. Бүтүн бу мәсәләләрин изаһында, тәбиидир ки, грамматик, хүсусән синтактик тәһлилдән кениш истифадә едилмәлидир.

Јухарыда сөјләдијимиз мүлаһизәләрә әсасән апарылан експеримент дәрсләринин тәһлили көстәрир ки, гошманын тәдриси просесиндә бә'зи синтактик мөвзулар һаггында шакирдләрдә мүәјјән тәсәввүр јаратмаг, онлара илкин (пропедевтик) мә'лумат вермәк олар вә бу лазымдыр. Һәмин мәгсәдлә ашағыдакы синтактик мөвзулары әһатә етмәк мүмкүндүр:

а) чүмләдә сөзләрин әлагәси, б) сөз бирләшмәләри, в) чүмлә үзвләри, г) чүмләнин һәмчинс үзвләри, д) хүсусиләшмә вә с.

Гошманын чүмләдә ролуну изаһ едәркән, садәчә олараг, онун өзүндән әввәл кәлән сөзлә бирликдә чүмләнин мүәјјән үзвү вәзифәсиндә ишләндијини сөјләмәклә кифајәтләнмәк олмаз. Бу заман, јери кәлдикчә, јухарыда адлары чәкилән синтактик категоријалар һаггында да шакирдләрдә елементар анлајыш јарадылмалыдыр. Мәсәлән, тутаг ки, ашағыдакы чүмләләр тәһлил едилир:

1) Партизанлар сәһәрә гәдәр көрпүнү дүшмәндән горудулар. 2) Керасим Мумудан башга, һеч кәслә достлуг етмирди (И. Туркенев). 3) Өзүн јахшы билирсән ки, мәктуб јазмагла арам јохдур.

Белә тәһлилләр заманы, һәр шејдән әввәл, чүмләдә сөзләрин әлагәсиндән сөһбәт ачылмалыдыр. Мүәллим мә'лум биликләр даирәсиндә шакирдләрә хатырладыр ки, сөзләр чүмләдә бир-бири илә мәзмун вә формача әлагәјә кирир; мәсәлән, биринчи чүмләдәки сөзләр ашағыдакы кими синтактик әлагәјә кирмишдир:

Партизанлар көрпүнү дүшмәндән сәһәрә кими горудулар.

Мүвафиг мисалларын тәһлили әсасында шакирдләрә изаһ едилир ки, сөзләр чүмләдә әлагәјә кирәркән чох вахт өз формасыны дәјишир, грамматик чәһәтдән бир-бири илә бағланыр. Мәсәлән, бир гәдәр әввәлдә вердијимиз чүмләләрдәки **башга, гәдәр, илә (ла)** гошмалары өзләриндән әввәл кәлән сөзләрлә **(сәһәр, Муму, мәктуб)** әлагәјә кирмиш вә онлардан бә'зиләринин илк формасыны дәјишдирмишдир. Башга чүр десәк, һәмин гошмалар сөзләри исмин мүвафиг һалларында ишләнмәјә (һал шәкилчиси гәбул етмәјә) мәҹбур етмиш вә беләликлә, сөз бирләшмәси (даһа доғрусу, гошмалы бирләшмә) әмәлә кәтирмишдир: **Мумудан башга, сәһәрә гәдәр, мәктуб јазмагла.** Бу бирләшмәләрин тәрәфләрини бир-бириндән ајырмаг мүмкүн дејил. Һәмин бирләшмәләрдә **башга, гәдәр** гошмалары илә ишләнмиш сөзләр исмә **(Муму, сәһәр)** аид олдуғу үчүн исми бирләшмә, **илә (ла)** гошмасы мәсдәрлә **(јазмаг)** ишләндији үчүн мәсдәр бирләшмәси адланыр.

Јохлама јазы ишләринин тәһлили көстәрир ки, шакирдләр **Гарача гыз Пири баба илә бағын гапысына гәдәр кетди, Расим Акифлә дәрсә һазырлашыр** гәбилиндән олан чүмләләрдә **Гарача гыз** вә **Пири баба, Расим** вә **Акиф** сөзләрини һәмчинс мүбтәда һесаб едир вә беләликлә, сәһв јол верирләр (хәбәри чәм һалында ишләдирләр). Тәбиидир ки, шакирдләрин нитгиндәки белә сәһвләри арадан галдырмаг үчүн синтаксис бәһсиндән узлашма әлагәсинин кечилмәсини көзләмәк олмаз; көмәкчи нитг һиссәләринин тәдриси заманы узлашма әлагәси һаггында практик јолла елементар мә'лумат вермәк вә һәмин типдән олан нөгсанларын гаршысыны алмаг лазымдыр. Проф. Б. Әһмәдовун јаздығы кими, көмәкчи нитг һиссәләринин тәдриси заманы бу типли сәһвләрин дүзәлдилмәси үчүн кениш имкан вардыр. Мәсәлән, шакирдләрә изаһ ет-

Scanned with MOBILE SCANNER

мәк олар ки, илә гошмасы бә'зән вә бағлајычысынын јериндә ишләнир. Белә һалда хәбәр чәм шәкилчиси гәбул едир. Мәсәлән, **Әли илә Һәсән кәлирләр** демәк олар, чүнки бурада **илә** **вә**-нин јериндә ишләдилмишдир. **Әли Һәсән илә кәлирләр** демәк доғру дејил, чүнки бу чүмләдә **илә** гошма јериндә ишләдилмишдир. Буна көрә дә бурада хәбәр чәм шәкилчиси гәбул етмәлидир.[1]

Чүмлә үзвләринин тәдриси просесиндә гошмалары тәкрарламаға даһа кениш имкан вардыр. Мәсәлән, зәрфлијин мә'нача нөвләриндән данышаркән мәсафә, сәбәб вә мәгсәд, заман билдирән гошмалары тәкрарламаг мүмкүндүр. Мәсафә билдирән гошмалар һәм јер зәрфлији, һәм дә заман зәрфлијинин өјрәдилмәси илә әлагәдар олараг тәкрарланыр; чүнки бу гошмалар гошулдуғу сөзлә бирликдә һәм јер зәрфлији (Ушаглар мүәллими **мәктәбә гәдәр** өтүрдүләр), һәм дә заман зәрфлији (Биз **ахшама гәдәр** көзләдик) олур.

Зәрфлијин ифадә васитәләриндән данышаркән гошмаларын көмәји илә әмәлә кәлән сөз бирләшмәләринин зәрфлик вәзифәсиндә ишләнмәсинә аид мисаллар үзәриндә иш апармагла да гошмалары тәкрарламаг мүмкүндүр.

Хүсусиләшмә кечиләркән **нисбәтән, саваjы, һалда, башга** гошмаларыны тәкрарламаға кениш имкан вардыр.

Дикәр көмәкчи нитг һиссәләри кими, бағлајычы да мүстәгил лексик мә'наја малик дејил. Бағлајычы ајры-ајры сөзләр вә чүмләләр арасында әлагә јаратмагла нитгдә, әсасән, синтактик функсија дашыјыр. Бу көмәкчи нитг һиссәси јалныз чүмләләрдә, даһа доғрусу, мәтндә конкрет мә'на билдирир. Башга чүр десәк, «бағлајычылар маһијјәт е'тибарилә нитг гурулушунда морфолокија илә синтаксис арасында сых әлагә јарадан бир грамматик категорија кими тәзаһүр едир».[2] Мәһз буна көрә дә бир чох һалларда бағлајычыларын бу вә ја дикәр хүсусијјәтини синтактик категоријалардан тәчрид едилмиш шәкилдә өјрәтмәк мүмкүн олмур.

Бу мә'нада бағлајычыларын тәдриси просесиндә морфолокија илә синтаксис гајнајыб-гарышмалы, әкәр белә демәк мүмкүндүрсә, һәмин көмәкчи нитг һиссәси јары морфоложи, јары синтактик планда өјрәдилмәлидир. Көмәкчи нитг һиссәләри, хүсусән бағлајычы елә тәдрис едилмәлидир ки, шакирдләрин бу бәһсә аид газандыглары биликләр синтаксислә үзви сурәтдә бағлансын вә онун (синтаксисин) мәнимсәнилмәсинә мүәјјән зәмин һазырласын.

1 Бах: Әһмәдов. Садә чүмләнин тәдриси просесиндә нитг инкишафы үзрә апарылан ишләр, Азәртәдрисшәшр, Бакы, 1964, сәһ. 20.

2. Бах: Азәрбајчан дилинин грамматикасы. I һиссә, Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын нәшријјаты, Бакы, 1951, сәһ. 227.

Әлбәттә, бағлајычынын тәдриси просесиндә синтаксисә һәддиндән артыг мејл көстәрмәк дә доғру дејил. Проф. А. Абдуллајевин јаздығы кими, бағлајычыны шакирдләрә һәртәрәфли мәнимсәтмәк, онун синтактик вәзифәсини тә'јин етмәк јалныз VII—VIII синифләрдә мүрәккәб чүмлә кечиләркән мүмкүн ола биләр[1].

Доғрудан да, бағлајычынын әтрафлы вә дәриндән мәнимсәдилмәси билаваситә синтаксис бәһси илә бағлыдыр. VI синифдә исә шакирдләр һәлә синтаксис, хүсусән мүрәккәб чүмлә һаггында кифајәт гәдәр билијә малик олмурлар.

Мә'лум олдуғу кими, бағлајычы илә шакирдләр һәлә ибтидаи синифләрдә таныш едилир. III синифдә онлара дилимиздә чох ишләнән вә јазылышы чәтин олан **вә; да; дә; ки** бағлајычыларынын орфографијасы, еләчә дә лакин, амма, анчаг, чүнки бағлајычыларынын нитгдә ишләдилмәси һаггында мүвафиг мә'лумат верилир. Бағлајычы мөвзусунун тәдрисини сәмәрәли тәшкил етмәк үчүн бүтүн бунлары, һабелә ибтидаи синифләрдә синтаксисә аид газанылмыш билникләри тәкрарламаг чох зәруридир.

Ајдындыр ки, бағлајычынын тәдриси просесиндә мүвафиг синтактик материаллардан истифадә етмәклә кифајәтләнмәк аздыр. Бу көмәкчи нитг һиссәсинин мә'нача нөвләри өјрәдиләркән шакирдләрин дурғу ишарәләринә аид вәрдишләрини дә инкишаф етдирмәк лазымдыр.

Көмәкчи нитг һиссәләринин, о чүмләдән бағлајычынын тәдриси просесиндә көрүләчәк мүһүм ишләрдән бири дә шакирдләрә ифадәли оху вәрдишләри ашыламаг вә үмумијјәтлә, онлара нитгин аһәнкини дујмаг габилијјәти ашыламагдан ибарәтдир. Шакирд нитгин аһәнкини дујмаг бачарығына малик олдугда фикри даһа асан баша дүшә билир.

●

1. Бах: А. Абдуллајев. Орта мәктәбдә Азәрбајчан дили тәдрисинин методикасы, Азәртәдрисшәшр, Бакы, 1964, сәһ. 152.

Scanned with MOBILE SCANNER

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ДӘРСЛӘРИНДӘ ФӘНЛӘРАРАСЫ ӘЛАГӘДӘН ИСТИФАДӘЈӘ ДАИР

Севи СЕВДИМАЛЫЈЕВ

Губадлы рајону, Фәрчан кәнд орта мәктәбинин мүәллими

РЕДАКСИЈАДАН: Мә'лум олдуғу үзрә, Азәрбајчан дилиндән тәкмилләшдирилмиш програмда фәнләрарасы әлагәдән истифадәјә даир дә мүәјјән тövсијәләр верилмишдир. Лакин һәмин тövсијәләрдән истифадә саһәсиндә һәләлик кифајәт гәдәр тәчрүбә топланмамышдыр. Одур ки, мүәллимләримиз бу саһәдә, чох һаглы олараг, ахтарычылыға мејл көстәрирләр. Охучулара тәгдим етдијимиз ашағыдакы мәгаләдә дә мүәллифин мүлаһизәләринә мәһз онун ахтарычылығы бахымындан јанашылмалыдыр.

Мә'лум олдуғу үзрә, мүасир дәрсә верилән тәләбләрдән бири дә тә'лим просесиндә фәнләрарасы әлагәнин көзләнилмәсидир.

Мән өз иш тәчрүбәмдә мүәјјән етмишәм ки, Азәрбајчан дилинин тә'лимини тәкчә әдәбијјат вә тарих фәнләри илә дејил, физика, кимја кими техники фәнләрлә дә әлагәләндирмәк мүмкүндүр вә буна еһтијач вардыр.

Ријазијјатда «гејри-мүәјјән тәнликләр», «мәчһул топлананлар» (дәјишәни олан топлананлар) анлајышлары илә морфолокијадан өјрәнилән, «Гејри-мүәјјән сајлар», «Гејри-мүәјјән әвәзликләр», «Мәчһул фе'лләр» мөвзулары арасында мәгсәдәујғун әлагә јаратмаг мүмкүндүр. Шакирдләрә чатдырырам ки, **бири, бириси, кими, һәрә, һәр кәс** кими сөзләр г е ј р и - м ү ә ј ј ә н ә в ә з л и к л ә р; **аз, чох, хејли, бир гәдәр,** онларла вә с. кими сөзләр исә г е ј р и - м ү ә ј ј ә н с а ј л а р адланыр. Ријазијјатда исә $ax+by=c$ шәклиндә олан тәнликләр гејри-мүәјјән тәнликләр сајылыр. Ријазијјатда гејри-мүәјјән тәнлији һәлл етмәк үчүн х вә ја у дәјишәнләриндән биринә өзүмүз гијмәт вериб тәнлији һәлл етдијимиз кими, чүмлә дахилиндә гејри-мүәјјән әвәзликләри вә гејри-мүәјјән сајлары мүәјјәнләшдирмәк үчүн гејри-мүәјјән әвәзликләри шәхс (инсан) адлары, гејри-мүәјјән сајлары исә мүәјјән мигдар сајлары вә нумератив сөзләрлә әвәз едирик. Мәсәлән, «Заһид мәктәбин бағындан он килограм алма дәрди».

«Мәчһул фе'лләр» мөвзусу илә «Мәчһул топлананлар» мөвзулары арасында да бу чүр әлагә јаратмаг мүмкүндүр. Мәчһул фе'лләрдә һәрәкәти ичра едәни тапмаг үчүн һәмин фе'лләрә «ким тәрәфиндән?» суалыны верир, мәчһул топлананы тапмаг үчүн исә чәмдән мә'лум топлананы чыхырыг. «Гапы ачылды» чүмләсиндә һәрәкәти ичра едәни билмәдијимизә көрә «ким тәрәфиндән?» суалыны верир вә «мүәллим тәрәфиндән», «шакирдләр тәрәфиндән» чавабыны алырыг.

Азәрбајчан дили үзрә бә'зи мөвзулары кимја фәнининә дә мүвафиг мөвзулары илә әлагәләндирмәк мүмкүндүр. Мә'лумдур ки, кимјанын тәдрисинә VII синифдән башланылыр. Мән Азәрбајчан дили дәрсләрини кимја фәнни илә әлагәләндирмәјә һәлә фонетиканын тәдрисиндән башлајырам. «Сәсләрин јазыдакы ишарәсинә һәрф дејилир» тә'рифи илә «маддәнин тәркибинин кимјәви ишарәләр васитәсилә көстәрилмәсинә маддәнин кимјәви формулу дејилир» тә'рифи арасындакы охшарлыгдан истифадә етмәк бунун үчүн әлверишли имкан јарадыр. Шакирдләрә баша салырам ки, сәсләрдән морфемләр, морфемләрдән сөзләр, сөзләрдән сөз бирләшмәләри вә чүмләләр әмәлә кәлдији кими, атомлардан молекуллар (молекуллардан маддәләр), маддәләрдән чисмләр әмәлә кәлир. Мәс. $C+O_2=CO_2$ вә с. Фе'ли-сифәт, фе'ли-бағлама вә мәсдәр тәркибләри мөвзуларыны кечәркән шакирдләрә чатдырырам ки, мүрәккәб кимјәви маддәләр $[H_2O, H_2SO_4, NH_4)_3PO_4]$ мүхтәлиф маддәләрин бирләшмәсиндән дүзәлиб бир мүрәккәб маддә әмәлә кәтирдији кими, фе'ли-сифәт, фе'ли-бағлама вә мәсдәр шәкилчиси гәбул етмиш сөзләр дә, әсасән, өзүндән әввәл кәлән сөзләри (нитг һиссәләрини) өзүнә табе едәрәк бир тәркиб әмәлә кәтирир. Бу изаһаты формулларла тәркибләрин гаршылыглы мүгајисәси әсасында апарырам.

Сөзүн гурулушча нөвләрини кечәрәк «Молекуллары ејни нөв атомлардан ибарәт олан маддәләрә бәсит (садә), малекуллары мүхтәлиф нөв атомлардан ибарәт олан кимјәви маддәләрә мүрәккәб маддәләр дејилир» тә'рифи илә садә вә мүрәккәб сөзләрин тә'рифини вә с. гаршылашдырмаг шакирдләр үчүн чох мараглы олур. Дүзәлтмә сөзләри тәдрис едәркән кимјадан «Маддәләр арасында кенетик әлагә» мөвзусу (маддәләрин бир-бириндән әмәлә кәлмәси) материалыны өјрәнир вә бу заман ики фәнн арасында чазибәдар әлагә јарадырам. Кимјәви реаксија нәтичәсиндә алынан мүрәккәб кимјәви маддәләри мүрәккәб сөзләрлә (мүхтәлиф сөзләрин бирләшмәсиндән әмәлә кәлән) мүгајисә едир вә гаршылашдырырам. Сөздүзәлдичи шәкилчиләр васитәсилә мүхтәлиф нитг һиссәләринин әмәлә кәлә билмәсини кенетик әлагә илә

Scanned with MOBILE SCANNER

гаршылашдырырам: метал јандырылыр, оксид алыныр; оксидә су әлавә олунур, әсас алыныр, әсасларла туршуларын реаксијасы нәтичәсиндә дуз алыныр вә с.

Чүмлә үзвләрини кечәркән чүмлә үзвләринин тәснифатыны әкс етдирән схемлә «Гејри-үзви маддәләр арасында әлагә» тәснифатыны көстәрән схеми јан-јана лөвһәдән асыб шакирдләри мүвафиг мүгајисәләр апармаға тәһрик едирәм.

Бүтүн бунлар һәм Азәрбајчан дилиндән өјрәнилән тә'лим материалынын даһа јахшы мәнимсәнилмәсини тә'мин едир, һәм дә шакирдләрин диалектик тәфәккүрүнүн инкишафында мүәјјән рол ојнајыр.

ФЕ'ЛИ СИФӘТ, ФЕ'ЛИ БАҒЛАМА ВӘ МӘСДӘР ТӘРКИБЛӘРИНИН ТӘДРИСИНӘ ДАИР

Асја ТАНРЫВЕРДИЈЕВА
Бакы, 1 нөмрәли интернат-мәктәбин мүәллими

ДИЛИМИЗИН әсас синтактик ваһидләриндән олан фе'ли бирләшмәләр—фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәр тәркибләринин дүзкүн вә сәмәрәли өјрәдилмәси грамматиканын «Синтаксис» бөлмәсинин уғурлу тәдриси үчүн әсаслы зәмин һазырлајыр. Тәркибләрин мә'на вә грамматик хүсусијјәтләринин, синтактик мөвгејинин шакирдә дүзкүн чатдырылмасы чүмлә үзвләринин ифадә васитәләринин, садә вә мүрәккәб чүмләләрин гурулушу вә әмәлә кәлмә үсулларынын ајдын вә дәриндән мәнимсәдилмәсиндә бөјүк рол ојнајыр. Бу, VII синифдә фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәр тәркибләринин тәдрисинә ајрылмыш 3 саатдан мүәллимин нечә истифадә етмәсиндән асылыдыр. Һәмин саатлары ашағыдакы кими планлашдырмаг јахшы нәтичә верир:

Биринчи дәрсдә фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәр тәркибләри һаггында VI синифдә верилмиш мә'лумат тәкрар едилир вә тәркибләрин әсас хүсусијјәтләри ајдынлашдырылыр. Тәкрар үчүн ашағыдакы суаллардан истифадә етмәк олар:

а) Фе'ли сифәт нә билдирир?

б) Фе'ли сифәтлә фе'ли сифәт тәркибләринин фәрги нәдәдир?

в) Фе'ли бағлама нәјә дејилир?

г) Фе'ли бағлама илә фе'ли бағлама тәркиби арасындакы фәрг нәдән ибарәтдир?

ғ) Мәсдәр нәјә дејилир?

д) Мәсдәр вә мәсдәр тәркибләри бир-бириндән нә илә фәргләнир? вә с.

Тәкрар мүсаһибәсини јекунлашдырыр вә ону чүмлә тәһлили илә бағлајырам. Бу, бир нөв, һәм дә јени дәрсин шакирдләрә тәгдими үсулудур. Чүмлә тәһлилинә бирбаша јох, синтактик ваһидләрин ардычыл тәкрары јолу илә кечирәм. Бунун үчүн ашағыдакы чәдвәлдән истифадә едирәм:

Сөз— бәркимиш, кәләси, гајыданда, јазан, јашамаг, көрүб, охумаг вә с.

Сөз бирләшмәси (фе'ли тәркибләр)—ахшамдан бәркимиш, бизим кәндә чохдан кәләси, јајлагдан гајыданда, фирават јашамаг...

Чүмлә—1) Баһар бәркимиш вә ағырлашмыш киприкләрини күчлә ача билди. (М.Ч.) 2) Ахшамдан бәркимиш гар ара вермирди...

Шакирдләрин диггәти әввәлчә әјани васитдәки биринчи һиссәјә чәлб едилир. Онлара тәклиф едилир ки, орадакы фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәрләри груплашдырыб дәфтәрләринә јазсынлар. Биринчи һиссәдән икинчијә, сөздән сөз бирләшмәсинә кечмәк үчүн ашағыдакы суаллардан истифадә едирәм:

— Фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәр нә чүр дил ваһидидир?

— Фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәрләр сөздүр.

— Бәс сөздән бөјүк дил ваһиди һансыдыр?

— Сөздән бөјүк дил ваһиди сөз бирләшмәсидир.

Бу чавабы алдыгдан сонра синфин диггәтини чәдвәлдәки икинчи сүтуна чәлб едирәм. Шакирдләр әјани олараг көрүрләр ки, фе'ли тәркибләр дә сөз бирләшмәләри сырасына дахилдир.

Мүсаһибәни давам етдирирәм:

— Демәк, фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәр тәркибләри һансы дил ваһидинә аиддир?

— Бунлар, јә'ни фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәр тәркибләри сөз бирләшмәләринә дахилдир.

Scanned with MOBILE SCANNER

— Бәс инди ким дејәр, сөз бирләшмәси нәдир?

— Сөз бирләшмәси ән азы ики сөзүн мә'на вә формача бирләшмәсидир. Чүмләдән фәргли олараг, бунларда фикир биткинлији олмур.

Шакирдләрә тәклиф едирәм ки, вердијим фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәрләрин һәрәсинә аид бир тәркиб фикирләшиб чүмләләрдә ишләтсинләр. Һәмин чүмләләрдән бир гисми сечмә јолла коллектив тәһлил едилдикдән сонра әјани вәсаитин икинчи һиссәси әсасында ашағыдакы изаһаты верирәм.

— Демәк, көрдүјүмүз кими, фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәр тәркибләри дә ән азы ики сөздән ибарәт олдуғуна көрә сөз бирләшмәсидир. Бу бирләшмәләрин әсас дајаначағы фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәр олдуғуна көрә онлар фе'ли тәркибләр адланыр. (Белә сөзләр сүтунда гырмызы рәнклә јазылмышдыр).

Даһа сонра әјани вәсаитин үчүнчү һиссәсиндәки нүмунәләр үзәриндә иш апармаға кечирәм; шакирдләр тәркибләрин чүмләдә ролуну мүәјјәнләшдирирләр. Башга нүмунәләр үзәриндә дә синтактик тәһлил апардыгдан сонра нәтичә чыхарылыр ки, фе'ли сифәт тәркибләри чүмләдә әсасән тә'јин, фе'ли бағлама тәркибләри зәрфлик, мәсдәр тәркибләри исә мүбтәда, тамамлыг вә дикәр вәзифәләри дашыјыр.

Галан вахт әрзиндә даһа бир нечә нүмунә үзәриндә синтактик тәһлил апарылыр. Ев иши олараг 68-чи, 69-чу вә 70-чи чалышмаларда фе'ли тәркибләрин чүмләдә ролуну мүәјјәнләшдирмәји тапшырырам.

Мөвзуја аид ики вә үчүнчү саатларда фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәр тәркибләринә аид верилмиш билији мөһкәмләндирмәк мәгсәдилә Ә. Әһмәдовун «VII—VIII синифләрдә Азәрбајчан дили дәрсләри» адлы китабында верилмиш чалышмалар үзрә иш апарырам.

Шакирдләрин фе'ли тәркибләрә даир билик вә бачарыгларыны јохламаг мәгсәдилә үчүнчү саатда VII синфин әдәбијјат дәрслијиндән (сәһ. 155, 159, М. Ч. «Бир кәнчин манифести») евдә мүвафиг нүмунәләр сечмәји тапшырырам. Гејд едим ки, шакирдләрә Азәрбајчан дили үзрә кечилмишләрә аид бәдии әсәрләрдән мүстәгил нүмунәләр сечдирмәк чох кәзәл нәтичә верир. Бу, бир тәрәфдән шакирдләри дил материалы үзәриндә мүстәгил дүшүнмәјә, нәтичә чыхармаға тәһрик едир, дикәр тәрәфдән исә бәдии әсәрләри, јазычынын дил вә үслубуну онларын даһа јахшы дәрк етмәсиндә әһәмијјәтли рол ојнајыр.

М. П. ВАГИФИН ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫНЫ НЕЧӘ ТӘДРИС ЕДИРӘМ

Әли ГАСЫМОВ
Товуз рајону, Алакол кәнд мәктәбинин мүәллими

МӘКТӘБЛӘРДӘ М. П. Вагифин јарадычылығынын тәдриси мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Бунун башлыча сәбәби ондан ибарәтдир ки, шакирдләр бир тәрәфдән классик Азәрбајчан ше'ринин мүтәрәгги ән'әнәләрини давам етдирән, дикәр бир тәрәфдән халгла даһа јахындан бағлы олан вә ше'ри халг һәјатына јахынлашдырмаға чалышан бөјүк бир сәнәткарын јарадычылығы илә таныш олурлар.

М. П. Вагифин һәјат вә јарадычылығынын өјрәнилмәси үчүн ајрылмыш вахт бөлкүсүнү нәзәрә алараг, шаирин јарадычылығындан шакирдләрә елә поетик лөвһәләр чатдырмаға чалышырам ки, онлар XVIII әсрин бөјүк реалист шаири һаггында мүәјјән дәрәчәдә билик газана билсинләр. Тәчрүбәмдән белә гәнаәтә кәлмишәм ки, шакирдләрин естетик зөвгүнү инкишаф етдирмәкдә Вагиф поезијасынын мүстәсна әһәмијјәти вардыр. Она көрә дә тә'лим просесиндә, јухарыда көстәриләнләри нәзәрә алараг, шаирин јарадычылығындакы зәнкинликләри һәр васитә илә шакирдләрә чатдырмағы гаршыја әсас мәгсәд гојурам. Бу заман шәрһ үсулундан, иллүстрасијалардан, граммофон валларындан вә с. кениш истифадә едирәм.

Вагиф лирик шаирдир. Мәзмунча зәнкин, формача рәнкарәнк јарадычылыға малик олан шаирин лирикасы ики хәтт үзрә инкишаф етмишдир. О һәм классик ше'р үслубунда (гәзәл, мүстәзад, мүхәммәс вә с.), һәм дә шифаһи халг ше'ри үслубунда (гошма, тәчнис вә с.) ше'рләр јазмышдыр.

Бу ики хәтти шакирдләрин нәзәринә ајдын чатдырмаг үчүн ашағыдакы кими нүмунәләрдән синифдә истифадә едирәм.

Салмаг нәзәриндән мәни чанапә дүшәрми?

(классик үслубда)

Көзәл бојлу, көзәл хојлу, көзәл јар.

(шифаһи халг ше'ри үслубунда)

Шакирдләрин дүнјакөрүшүнүн формалашмасына вә естетик зөвгләринин инкишафына мүсбәт тә'сир көстәрмәк үчүн изаһ едирәм ки, Вагиф јарадычылығы илә Азәрбајчан ше'ри тарихиндә јени бир дөвр башланыр. Чүнки шаирин лирикасында һәјата, көзәллијә вә мәһәббәтә реалист мүнасибәт өз әксини даһа габарыг вә лирик бир шәкилдә тапмышдыр.

Шакирдләрә чатдырырам ки, өзүндән әввәлки шаирләрдән фәргли олараг, Вагиф милли ше'римизин инкишафына јүксәк хидмәт көстәрмиш, ше'ри һәјатла, һәјаты варлыгларла даһа сых бағламыш вә реал һәјатдан чанлы лөвһәләр јаратмышдыр. Шаирин әсәрләриндә Азәрбајчан һәјаты реал, садә вә сәмими бир дилдә ифадә олунур. М.

Scanned with MOBILE SCANNER

П. Вагифин ше'рләри јүксәк бәдии зөвг ашылаjан сәнәт нүмунәләридир.
Чүнки о, јүксәк зөвг, инчә һиссләр, дәрин вә никбин дујғулар шаиридир. Шаирин бүтүн ше'рләриндә, демәк олар ки, конкрет бир көзәллик, дүнјәви бир севки тәрәннүм едилир. Вагифин әсәрләриндә өзүнү көстәрән бу садәлик вә сәмимилик реал һәјатын өзүндән вә шаирин бу реаллыға мүнасибәтиндән јараныр. Онун әсәрләриндәки көзәллији, дүнјәви севкини, садәлији вә сәмимилији шакирдләрә чатдырмаг үчүн: «Бир бөлүк јашылбаш соналар кими», «Хумар-хумар бахмаг көз гајдасыдыр» ше'рләри үзәриндә синифдә иш апарырам.

Шаирин лирикасынын ики хәтт үзрә инкишафы вә бу инкишафын садә халг дили илә бағлы олмасыны нүмунәләр васитәсилә шакирдләрә чатдырдыгдан сонра онун лирикасындан әсас мотивләри дә шәрһ етмәји гаршыја мәгсәд гојурам. Бунун үчүн әввәлчәдән тәртиб олунмуш план әсасында шаирин јарадычылығындакы сәчијјәви чәһәтләр груплашдырылыр вә шәрһ едилир:

1) гадын көзәллијинин тәсвиринә һәср олунан ше'рләр;
2) вәтәнпәрвәрлик руһунда јазылан ше'рләр;
3) ичтимаи мә'на вә мәзмун кәсб едән ше'рләр.

Вагиф јарадычылығындакы бу чәһәтләрин өјрәдилмәси илә јанашы шаирин ше'рләриндәки үч хүсусијјәтин: а) реализм, б) халгилик, в) јүксәк бәдии вә садә дилин мәнимсәдилмәси мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

Шакирдләр өјрәнирләр ки, өзүндән әввәлки шаирләрдән фәргли олараг, Вагиф ше'ри халг дилинә даһа чох јахынлашдырмыш, садә халг дилиндән кәлән сөз вә ифадәләрә әсәрләриндә даһа чох јер вермиш; бир сөзлә ше'ри садәләшдирмишдир. Халгын истәк вә арзуларыны әкс етдирән, реал һәјатдан лөвһәләр јарадан Вагиф халг ше'ри үслубуна даһа чох фикир вермиш, милли ше'римизин инкишафына јүксәк гијмәт вермишдир.

М. С. Ордубади јазмышдыр: «Бөјүк мүтәфәккиримиз М. Ф. Ахундов бир философ вә бир дөвләт адамы кими милли нәсримиздә нә гәдәр хидмәт көстәрмишдирсә, Вагиф дә милли ше'римизә о гәдәр хидмәт көстәрмишдир» (Әсәрләри, 8-чи чилд, Бакы, 1967-чи ил, сәһ. 379).

Азәрбајчан гызларынын реал көзәллијинин тәсвириндән данышан
заман исә Әли Мишанини шаирин ше'рләринә чәкдији миниатүрләр
дән, гадын портретләриндән вә шәрһ үсулундан истифадә едәрәк ша-
кирдләрә чатдырырам ки, гадын көзәллијинин тәсвириндә Вагиф
әвәзсиз бир сәнәткардыр. Онун гәләминдән чыхан һәр мисра санки
гадын көзәллијини рәссамын фырчасы кими чана кәтирир. М. П. Ва-
гифин ше'рләрини охујанда санки азәрбајчанлы гыз бүтүн көзәллик-
ләри илә көз гаршысында дајаныр. Бу көзәллик о гәдәр тәбии, о гә-
дәр инандырычыдыр ки, шаирин тәсвиринә шүбһә етмәјә јер галмыр.
Көзәллијинә вургун олдуғу вә дона-дона тәсвир етдији Азәрбај-
чан гадынларыны шаир симача көзәл көрдүјү кими, мә'нәвијјатча да
көзәл, «гәлби садиг», фитнәсиз, «фе'ли һалал» көрмәк истәјир. Шаир
гадына јени мүнасибәт бәсләјәрәк, она јүксәк гијмәт верир. Реалист
шаир Азәрбајчан гадынларыны сәлигәли, мәдәни көрмәк арзусунда
олдуғуну билдирир. Чадраја, һәтта јашмаға гаршы е'тираз едир.

Аллаһа шүкүр, ләлә јанағында ејиб јох,
Дишиндә, дәһанында, додағында ејиб јох,
Бир зәррәчә зүлфүндә, бухағында ејиб јох,

Гашында, көзүндә вә габағында ејиб јох,
Дәхи нә јашынмаг, нә бүрүнмәк, нә утанмаг?
Бәсдир бу дајанмаг!

Вагиф поезијасынын әсас чәһәтләриндән бири дә вәтәнпәрвәрлик
һиссләринин тәрәннүмүдүр. Шаир вәтәнини дәрин бир мәһәббәтлә
севмиш, онун тәбии көзәлликләринә вә садә гәлбли инсанларына вур-
ғун олмушдур.
Вагиф поезијасындакы вәтәнпәрвәрлик мотивләринә «Һајыф ки,
Вәтәни абад,
јохдур» рәдифли гошмасында даһа чох раст кәлирик.
көзәл, бу көзәлликләр аләминдәки инсанлары исә һәм мә'нәвијјатча,
һәм дә симача көзәл көрмәк шаирин мүгәддәс арзуларындандыр.
М. П. Вагифин вәтәнпәрвәрлик идејаларындан данышаркән Күр
гырағындакы муасир гајнар һәјаты, чанланманы кечмишлә мүгајисә
едәрәк, шаирин муасир идејаларла сәсләшән дујғуларыны шакирдлә-
рә чатдырмағы лазым билирәм. Бу заман Күр гырағынын кечмишини
вә бу күнүнү әкс етдирән таблолардан истифадә едирәм.
Јухарыда гејд етдијимиз кими, шаирин јарадычылығында ичти-
маи мәзмун вә мә'на кәсб едән, заманәсиндән шикајәт мотивләрини
әкс етдирән ше'рләр дә вардыр.
Шаир бу әсәрләрдә дөвр вә заманәсинин бир сыра мәнфи чәһәт-
ләрини, зүлм вә зоракылығы шиддәтли тәнгид атәшинә тутур.
М. П. Вагифин заманәдән шикајәт мотивли ше'рләри онун сон
дөвр јарадычылығында өзүнү даһа чох көстәрир. Белә ки, Аға Мә-
һәммәд шаһ Гачарын шаири өлүмә мәһкум етмәси вә Гачарын өлү-
мүндән сонра Мәһәммәд бәј Чаванширин зүлм вә зоракылығы Ваги-
фи сонсуз дәрәчәдә кәдәрләндирир. Бу кәдәр һәмишә кәләчәјә бөјүк
үмидләр бәсләјән, бу дүнјанын әзабыны тој-бајрам, дирилијин дәмини
ғәнимәт сајан никбин шаирин заманәсиндән һаглы шикајәтинә чев-
рилир:

Мән чаһан мүлкүндә, мүтләг, доғру һаләт көрмәдим.

Шаирин јарадычылығындакы сәчијјәви чәһәтләри мәнимсәтмәк-
лә јанашы, Вагиф поезијасынын идеја-бәдии әһәмијјәтини дә шакирд-
ләрә чатдырырам. Онлар өјрәнирләр ки, поезијамызда һәјата никбин
әһвал-руһијјә, һәјати, дүнјәви көзәллијә реал мүнасибәт Вагифин ады
илә бағлыдыр. Халгымызын адәт вә ән'әнәләри, дөврүн әхлаги, есте-
тик нормалары, ән үмдәси исә Азәрбајчан халгынын милли һәјат тәр-
зи Вагиф ше'рләриндә өз әксини, поетик ифадәсини тапмышдыр. Ша-
ир әдәби-бәдии дилимизи јүксәк бир зирвәјә галдырмыш, лирика тари-
химиздә көнүлләри охшајан Фүзули гәзәлләриндән сонра көзәллијин
вә мәһәббәтин тәрәннүмчүсү олмушдур.
Јухарыда көстәриләнләрдән ајдын олур ки, бөјүк шаирин јара-
дычылығы чохчәһәтли вә рәнкарәнкдир. Бу рәнкарәнклији шакирдлә-
рә чатдырмаг үчүн јалныз дәрсдән дејил, һәмчинин синифдәнкәнар
мәшғәләләрдән вә тәдбирләрдән кениш истифадә едирәм.
Шакирдләрә «Вагифин ше'рләриндә мәһәббәтин тәрәннүмү»
мөвзусунда ев иншасы јазмағы, шаирин истифадә етдији бәдии ифа-
дә вә тәсвир васитәләрини сечмәји вә әсәрләринә иллүстрасијалар
чәкмәји, онун һәјат вә јарадычылығына һәср едилмиш бәдии вә елми
әсәрләри охумағы тапшырыр, һәмин әсәрләрдән биринин диспутуну
кечирирәм.

Scanned with MOBILE SCANNER

V СИНИФДӘ ӘДӘБИЈЈАТЫН АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ИЛӘ ӘЛАГӘЛИ ТӘДРИСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Кәнчәви ВЕЈСӘЛОВ

Исмајыллы рајону, Ханкәнд мәктәбинин мүәллими,
В. И. Ленин адына АПИ-нин аспиранты

ТӘ'ЛИМИН кејфијјәтини јүксәлтмәкдә ән вачиб шәртләрдән бири дә фәнләрарасы әлагәдән истифадәдир. Тәдрис просесиндә фәнләрарасы әлагәнин јарадылмасы, һәр шејдән әввәл, она көрә вачибдир ки, бу, мәктәблиләрин тәдрис материаллары вә мүхтәлиф информасијаларла һәдсиз јүкләнмәсинин гаршысыны алыр, ејни материалларын мүхтәлиф гоһум фәнләрдә јерсиз тәкрарына јол вермир, анлајышларын даһа дәриндән вә әлагәли мәнимсәнилмәсинә, факт вә һадисәләрә диалектикчәсинә јанашмаја, мүһакимә габилијјәтинин инкишафына оптимал имкан јарадыр.

Бу јазыда гаршыја гојдуғум әсас мәгсәд конкрет оларат V синифдә әдәбијјатын Азәрбајчан дили илә әлагәли тәдриси тәчрүбәсиндән бәһс етмәкдир.

Мә'лум олдуғу кими, орта мәктәбин V синфиндә ибтидан әдәбијјат курсу тәдрис едилир. Курсун тәдриси просесиндә Азәрбајчан дили дәрсләриндә өјрәнилмиш билик вә мә'луматлардан сәмәрәли истифадә етмәк үчүн, әдәбијјата аид һансы мөвзуларын тәдриси заманы фәнләрарасы әлагәдән нә заман вә нечә истифадә едәчәјими әввәлчәдән мүәјјәнләшдирирәм.

Гејд етмәк лазымдыр ки, бу вахта гәдәр әдәбијјат програмларынын мәһдуд чәһәтләриндән бири дә бу иди ки, орада фәнләрарасы әлагә барәсиндә һеч бир көстәриш верилмирди. Тәкмилләшдирилмиш програмда бу чатышмамазлыг мүәјјән дәрәчәдә арадан галдырылмыш, програма «фәнләрарасы әлагә» адлы јени бөлмә әлавә едилмишдир. Лакин буну да гәнаәтләндиричи һесаб етмәк олмаз. Әдәбијјат дәрсләринин Азәрбајчан дили илә әлагәләндирилмәсинә даир һәмин бөлмәдә верилән материал чох јығчамдыр.

Шакирдләрин дүзкүн, сәлис, мәнтигли вә ифадәли-емосионал нитгә саһиб олмасы үчүн, мән әлагәли тәдрисин имканларындан даһа кениш истифадә етмәјә чалышырам. Профессор А. Абдуллајев јазыр: «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат дәрсләри гаршылыглы сурәтдә бир-бирини тамамлајыр вә бунларын биркә әлагәси шакирдләрин нитгини тәкмилләшдирмәкдә дил мүәллиминә көмәк едир. Бу фәнләрин әлагәли тәдриси шакирдләрин нитгинин мәзмунуну шүурлу, ифадәли вә јығчам шәклә салмаға сәбәб олур».

Мән чалышырам ки, бәдии әсәрләрдәки гәһрәманларын нитгини шакирдләр өзләри үчүн нүмунә һесаб етсинләр, образлы бәдии дилә онларда мараг ојансын. Әсәрләрин бәдии дили үзәриндә мүшаһидәләр апараркән чалышырам ки, шакирдләрин диггәти даһа чох ән бәдии, емосионал һисс вә һәјәчан ојадан парчалара чәлб олунсун. Мәсәлән, А. Шаигин «Мәктуб јетишмәди» һекајәсини тәдрис едәркән шакирдләрин диггәтини ашағыдакы парчалара чәлб едирәм:

«...Аһ! ...Бир ај сонра о јерләр нә гәдәр көзәл олачаг! Дүзләр, дағлар, јамачлар, зүмрүд халыларла дөшәнәчәк, чичәкләр ачачаг, ағачлар јарпагланачаг, баһар елчиләри олан гарангуш, сығырчын вә лејләк сүрүсү дөнүб јуваларыны тикәчәк, сәһәр вә ахшам дадлы-дадлы нәғмәләрлә үрәкләри охшајачаг...».

Јахуд:

«...Гышын дондуручу бир күнү иди. Сојуг гылынч кими кәсирди. Көјләр јаслы адамлар кими гара чаршаба бүрүнмүш, дағлар, чөлләр дә ағ кәфәнлә өртүлмүшдү».

Мүшаһидә нәтичәсиндә шакирдләр бу гәнаәтә кәлирләр ки, бу парчаларын беләкөзәл, бәдии, образлы, хошакәлән олмасына сәбәб, јазычынын дилимизин зәнкин васитәләриндән (сәсләрин фонетик хүсусијјәтләри, нида, мәнтиги вурғу, нитг һиссәләри вә с.) бачарыгла истифадә етмәси олмушдур. Онлар мүшаһидә просесиндә бу вә ја дикәр дил һадисәсинин, грамматик гајда-ганунларын бәдии әсәрдә нечә әкс олунмасыны практик шәкилдә дәрк едирләр. Мараглы бурасыдыр ки, бәдии, образлы дил үзәриндә бу чүр ишләрдән сонра шакирдләрин јазылы вә шифаһи нитгләриндә белә бәдиилик, образлылыг елементләри сезилмәјә башлајыр. Бешинчи синиф шакирдләри артыг һәм шифаһи данышыгда, һәм дә јаздыглары сәрбәст вә шәкил үзрә иншаларын, ифадәләрин мәтнлә-

Scanned with MOBILE SCANNER

риндә бәдии чүмләләр ишләтмәјә чалышыр вә аз-чох буна наил олурлар. V синифдә јарадычы јазыларын да дил вә әдәбијјат дәрсләриндә әлагәли шәкилдә апарылмасы шакирдләрин нитгини тәкмилләшдирмәјә чох көмәк едир.

V синифдә тәдрис олунан бә'зи мөвзуларла әлагәдар әдәбијјат нәзәријјәсиндән бир сыра материаллар, елементар шәкилдә дә олса, өјрәдилир. Әдәбијјатшүнаслыг анлајышларынын дәриндән вә шүурлу сурәтдә мәнимсәдилмәси үчүн Азәрбајчан дили дәрсләриндә шакирдләрин өјрәндикләри мә'луматлардан чох истифадә едирәм. Бу мәгсәдлә һансы анлајышларын өјрәдилмәси заманы һансы лингвистик биликләрдән истифадә едәчәјими әввәлчәдән мүәјјәнләшдирирәм. Мәсәлән, нәср вә ше'р дили һаггында илк мә'луматда буну белә планлашдырырам:

1) әруз вәзни һаггында илк анлајыш: сөз сырасы, сәсләрин аһәнки, вурғу, һеча;

2) бәдии тәсвир васитәләри һаггында илк анлајыш: һеча сантләрин узун вә гысалығы, сөзүн һәгиги вә мәчази мә'насы, нитг һиссәләри;

3) драм әсәрләри һаггында илк анлајыш: диалог;

4) мисра, бејт, гафијә: һеча, сәсләрин аһәнки;

5) тәшбеһ вә тәкрир һаггында илк мә'лумат: гошма, нитг һиссәләри, Азәрбајчан дилиндәки сәсләрин хүсусијјәтләри.

Бир сыра бәдии әсәрләрин, хүсусилә ше'рләрин өјрәдилмәси заманы һәмин әсәрләрин сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини шакирдләрә мәнимсәтмәк үчүн Азәрбајчан дили фәнни үзрә әлдә едилмиш биликләрдән мән максимум истифадә етмәјә чалышырам. Нүмунә үчүн С. Рүстәмин «Чапајев» ше'ринин өјрәдилмәси заманы шакирдләрин лингвистик биликләриндән нечә истифадә едилмәсини бир гәдәр әтрафлы нәзәрдән кечирәк.

Мә'лум олдуғу үзрә, програмын тәләбинә әсасән «Чапајев» ше'ринин дили, поетик хүсусијјәтләри вә бәдии тә'сири һаггында шакирдләрдә мувафиг анлајыш јарадылмалыдыр. Бу мәгсәдлә ше'рин бәдии дили һаггында мүсаһибә тәшкил едирәм. Шакирдләр өзләри нәтичә чыхарырлар ки, ше'рин дили олдугча садә, хошакәлимли, зәнкин вә ифадәлидир. Бәс буна сәбәб нәдир? Шакирдләрдә белә бир фикир јарадырам ки, әкәр сәнәткар халг дилинин бүтүн инчәликләриндән, зәнкин ифадә вә тәсвир васитәләриндән истифадә едирсә, дилимизин грамматик гајда-ганунларыны, хүсусијјәтләрини нәзә-

рә алырса вә бунлардан јарадычы сурәтдә фајдаланырса, онун әсәри белә дәјәрли, гијмәтли шәкилдә мејдана чыхыр. Шакирдләрин нәзәрини биринчи ики мисраја чәлб едирәм.

Чагыл дашлы чајлары Чапајев чапа-чапа
Кечиб, бичир чөлләрдә чар кенералларыны.

Шаирин дилимизин зәнкин хүсусијјәтләриндән нечә бачарыгла истифадә етдијини бу ики мисра үзәриндә ајдынлашдырырам. Шакирдләрә тәклиф едирәм ки, көстәрилән бејтдә һансы сәсин даһа чох ишләндијини мушаһидә етсинләр. Онлар мүәјјән едирләр ки, бу ики мисрада бирдән-бирә 9 «ч» сәси ишләнмишдир. Бәс бунун сәбәби нәдәдир? Мисралары бир нечә дәфә ифадәли шәкилдә охујурам. Һәр дәфә «ч» сәсләринин тәкрар едилмәси елә бил ат чапмасыны хатырладыр. Шакирдләр буну дујур вә белә гәнаәтә кәлирләр ки, шаир, тәркибиндә «ч» сәсинин чох олдуғу сөзләри әбәс јерә ишләтмәмишдир. О бу васитә илә бәдии еффект јаратмыш, тәсвир едәчәји мәнзәрәни дилимизин зәнкин фонетикасындан истифадә јолу илә чанландырмышдыр.

V синифдә Ч. Мәммәдгулузадәнин «Почт гутусу» һекајәсини өјрәдәркән дә шакирдләрин лингвистик биликләриндән кениш истифадә етмәк мүмкүндүр. Бу һекајәнин тәдриси илә Азәрбајчан дили дәрсләриндә паралел олараг лексика бәһси өјрәдилир. Һекајәнин мәзмуну үзәриндә иш апараркән дил дәрсләриндә архаизмләр, тарихизмләр һаггында өјрәнилмиш биликләрә әсасланмаг јахшы нәтичә верир.

Үмумијјәтлә, әдәбијјат дәрсләриндә бәдии әсәрләрин лексикасы үзәриндә иши системли вә планаујғун шәкилдә апармаг үчүн шакирдләрин лингвистик мә'луматларындан истифадә етмәк чох еффектлидир. Бундан башга, мән бәдии әсәрләрин лексикасындан дил дәрсләри үчүн дидактик материал кими истифадә етмәклә шакирдләрин фәал лүғәт еһтијатынын зәнкинләшмәсинә чалышырам. Буна наил олмаг истәјирәм ки, шакирдләр бәдии әсәрләрдә ишләнмиш мә'налы зәнкин ифадәлилик күчүнә малик, бәдии, образлы сөз вә ифадәләрдән фајдалансынлар, јери кәлдикчә бунлардан өз нитгләриндә истифадә етсинләр.

V синифдә әсәрләрин мәзмуну үзәриндә иш вә бәдии тәһлил заманы елементар сәвијјәдә дә олса, јазычыларын бәдии дили, фәрди сәнәткарлыг хүсусијјәтләри, үслублары һаг-

Scanned with MOBILE SCANNER

гында шакирдләрә мүәjjән анлајыш вермәjә чалышырам. Бу заман Азәрбајҹан дилинин сәс системи, сәсләримизин фонетик кеjфиjjәтләри, омоним, синоним, антоним, сөзүн һәгиги вә мәҹази мә'насы һаггында өjрәнилмиш мә'луматлара әсасланырам. Һәр һансы бир јазычынын дилимизин зәнкин сөз хәзинәсиндән нә дәрәҹәдә баҹарыгла истифадә етмәси һаггында анлајыш јарадырам. Артыг V синиф шакирдләри тәдрис илинин сонунда өjрәндикләри јазычыларын фәрди үслубларыны мүәjjәнләшдирмәкдә о гәдәр дә чәтинлик чәкмирләр. Мәсәлән, онлар билирләр ки, М. Мүшфиг, С. Рүстәм дилимиздәки сәсләрин поетик мәзиjjәтләриндән, С. Вурғун, А. Шаиг нитг һиссәләринин јаратдығы бәдии имканлардан чох баҹарыгла истифадә едән сәнәткарлардыр.

Мә'лумдур ки, Азәрбајҹан поезијасындакы вәзнләр һаггында шакирдләрә илк анлајыш V синифдә верилир (һеҹа вәзни IV синифдә өjрәдилир). Мән V синифдә М. Ә. Сабирин «Бакы фәһләләринә» ше'ринин тәдрис едәркән әруз вәзнини һеҹа вәзни илә мүгајисәли шәкилдә өjрәнмәjи үстүн тутурам, һәр ики вәзн һаггында исә мөһкәм вә әсаслы анлајыш јаратмаг үчүн Азәрбајҹан дилиндән кечилмиш вә шакирдләрә јахшы мә'лум олан саитләрин узанмасы, саитләрин һеҹа тәшкил етмәси, вургу вә һеҹа һаггында биликләрдән истифадә едирәм.

Әдәбиjјатын дил дәрсләри илә бу ҹүр әлагәли тәдриси һәр ики фәннин јахшы мәнимсәнилмәсинә, шакирдләрин ифадәли оху вәрдишләринин вә рабитәли нитгинин инкишафына көмәк едир, дәрсләрин еффектлиjинин артмасына сәбәб олур.

ГЫСА СӘТИРЛӘР

БИЛДИРЧИН сөзүнүн биринҹи тәрәфини тәшкил едән **БИЛДИР** һиссәси һәмин гушун өзүнә мәхсус чаларлыгда сәсләнмәсини, јә'ни «пил-пил»..., «бил-тир»..., «бил-дир»... фонетик тәркибләрә бәнзәр сәсләнмәсини исан нитгиндә экс етдирмәк үчүн сәвти тәглид јолу илә дүзәлдилмиш сөздүр. Һәмин сөз гуш мә'насыны билдирән «чин» үнсүрү илә бирләшдириләрәк мәһз белә сәсләнмәси илә фәргләнән-хүсусиләшән гушун ады, јә'ни **БИЛДИРЧИН** сөзү јарадылмышдыр.

Бурада белә бир факты да гејд етмәк мараглыдыр ки, һәмин гушун русча ады олан «перепел» сөзү дә әслиндә «пел-пел» кими сәсләнмәни хатырладыр; күман етмәк олар ки, билдирчинин русча ады «перепел» — «перепелка» сөзү дә «пел-пел» едән, јахуд «тәкрар-тәкрар сәсләнән» мә'насына формалашмыш бир сөздүр. (Ә. ДӘМИРЧИЗАДӘ. 50 сөз, Бакы, 1968).

И. ӘФӘНДИЈЕВИН БӘДИИ ӘСӘРЛӘРИНДӘ НЕОЛОКИЗМЛӘР

Аида САЛАҺОВА
Х. Абовјан адына Ермәнистан ДПИ-нин мүәллими

И. ӘФӘНДИЈЕВ «Мүасир Азәрбајҹан нәсринин инкишафы вә кәләҹәjи намина һансы мүһүм ҹәһәтләрә фикир верилмәсини көстәрәрдиниз?» суалына ҹаваб верәркән ән ваҹиб сәнәткарлыг мәсәләләрилә јанашы, дилимизин тәмизлиjи мәсәләсини дә ирәли сүрүр: «Биз һеч вахт унутмамалыјыг ки, дил јазычынын һәјаты дујмаг габилиjјәтидир, онун исте'дадыдыр. Бу сөзләри дејәндә мән һеч дә дилин сығаллы-тумарлы олмасыны нәзәрдә тутмурам. Исте'дадлы јазычынын дилиндәки кәлә-котүрлүкдә белә һәгиги сәнәтин поезијасы өз ифадәсини тапыр. Исте'дадлы јазычынын дили гуру, сүн'и ола билмәз. Дилимизин тәмизлиjини даим диггәт мәркәзиндә сахламаг һәр јазычынын виҹдан вәзифәсидир. Дилин көзәллиjи һәјатын поезијасы демәкдир, дујғуларын көзәллиjи демәкдир.. Дилин сәррастлығы јазычынын һәјаты дүзкүн дәрк етмәси демәкдир. Ону да унутмамалыјыг ки, Азәрбајҹан дили ән дәрин фәлсәфи фикирләри белә дүрүст ифадә үчүн һәдсиз имканлара маликдир.[1] Көрүндүјү кими, дилимизин тәмизлиjи мәсәләсинә јазычынын «виҹдан вәзифәси» вә «һәјаты дүзкүн дәрк етмәк» кими јанашмасы онун бәдии дилә һәссас вә гајғыкеш мүнасибәтинин ајдын тәзаһүрү кими диггәти ҹәлб едир.

И. Әфәндиjевин нәср вә драматуркија саһәсиндәки өзүнәмәхсус орижинал вә бәнзәрсиз исте'дады јалныз онун биткин образларынын, камил характерләринин мә'нәви дүнјасында, мөвзу, үслуб, форма, жанр, сүжет, тәһкиjә хүсусиjјәтләриндә дејил, ејни заманда там күлл һалында бәдии дилинин естетик көзәллиjиндә меjдана чыхыр.

Ана дилинә јарадыҹы јанашан Илјас Әфәндиjевин зәнкин бәдии дилинин мәнзәрәсини экс етдирмәк вә јазычынын әдәби-бәдии дил јарадыҹылығыны үзә чыхармаг үчүн онун әсәрләриндәки неолокизмләрә диггәт јетирмәк кифајәтдир.

Бәдии әсәрләрдә һәр һансы бир үслуби мәгсәдлә бағлы фәрди контекстуал неолокизмләрин образлы нитг јарадылмасы вәзифәсинә хидмәтини тәдгигатчылар доғру олараг гејд етмишләр.[2]

И. Әфәндиjевин бәдии дилиндә неолокизмләр әсасән морфоложи, синтактик-семантик, синтетик-семантик јолларла јаранан сөзләрдән ибарәтдир. Онун әсәрләриндә морфоложи неолокизмләр сајҹа синтактик-семантик үсулла јарананлардан аздыр; мәсәлән, -сыз, -сиз сифәт

1. Сәнәт кузәшт севмир. «Әдәбиjјат вә инҹәсәнәт» гәзети, 11 декабр 1976, № 50, сәһ. 3.

2. Н. М. Шанскиј Лексикология современного русского языка. М., «Просвещение», 1972, сәһ. 164. Т. Ә. Әфәндиjева. Неолокизмләр. «Азәрбајҹан бәдии дилинин үслубиjјаты», «Елм» нәшриjјаты, 1970, сәһ. 90—105 вә б.

Scanned with MOBILE SCANNER

дүзәлдән шәкилчиләри васитәсилә:

«Штраусун валсы... Зоотехник гыз... Күлнисә... Севдималы әмә Бунлар һамысы нә гәдәр ујғунсуз идиләр». «Бојсуз ағачлар јан-јан дүзүлмүш ағ гарталлара бәнзәјирдиләр».

-чыл сифәт дүзәлдән шәкилчиси васитәсилә кәскин е'тираз, н разылыг, кинајә чалары јарадылыр:

«Биз өмрүмүздә «габагчыл», «далчыл» адлы сөз ешитмәмишдик».

Мүрәккәб сөзләрдән ибарәт неолокизмләрә дә јазычынын нәсри дә тәсадүф олунур. «Јарым» вә «јары» өлчү, мүгајисә мәзмунл сөзләри илә неолокизмләр јарадылыр:

«Јарыммүркү ичәрисиндә мәнә елә кәлирди ки....», «.....јарыгапа мыш кирпикләрин арасындан она бахараг мүркүләјирдим».

Үслуби неолокизмләр насирин гәләминдән чох лирик вә сати рик чизкиләрин ифадәсиндә, емосионал-експрессив сәчијјә јарадылар кән, сатира, кинајә, өлдүрүчү күлүш, тенденсијалы мүнасибәт замаш мејдана чыхыр.

Илјас Әфәндијевин романларынын дилиндә ишләнән текс романтик мәзмунлу сөзләр, ифадәләр онун јарадычылыг үслубуну дилини, лирик емосионал етмир, һәмчинин бәдии типләрин тәбиәтин руһуна ујғун, бәдии шәраитә ујғун да үслуби неолокизмләр ишләдил мәси бу ишә мүәјјән гәдәр көмәк едир:

«Мәним артистлик дамарым чуша кәлирди», «Санки онун көзәл күлү шүндә рәһмсиз, гәддар бир еһтирас кизләнмишди», «...Нәриман әмә ни сорушанда һесабдарын үзү күт бир кәдәр вә чиддијјәт ифадә едир ди», «...Бу ләтиф чајдан мәмнунијјәтлә бир стәкан да ичәрдим». «Гајғыкеш Баласмы тәслим олмајыб деди...», «Симузәр ханым бир чүрә, боһранлы күлүмсәди», «...өзүмүз кәлиб бу мәш'ум һәјатә кир мишик!», «Бизим һәјатымыздә дөзүлмәз аб-һава јаранмышды», «Б кечмиш чәлләр, бу нәһајәтсиз сүкут, мүннс ајдынлыг онда да вар иди инди дә вар», «Лакин һәјатымызда беле кәдәрли, үмидсиз севинчлә азмы олур?» вә с.

Ајдындыр ки, неолокизмләр дилин гајда-ганунлары дахилинд јараныр, реаллашыр. О да мә'лумдур ки, һәр дәфә неолокизм јара даркән сәнәткар һеч дә һәмишә јени сөз ахтарыб гурашдырмыр. Сөз ләри, ифадәләри јени мүһитдә, јени мә'нада вермәјин өзү дә неоло кизмләр сајыла биләр. Нүмунәләрдәки «артистлик дамарым», «рәһм сиз, гәддар бир еһтирас», «күт бир кәдәр вә чиддијјәт ифадә едир ди», «ләтиф чај», «бу нәһајәтсиз сүкут, бу мүннс ајдынлыг», «кәдәр ли, үмидсиз севинчләр» сөзләри вәрдиш олунмамыш бирләшмәләр дән јараныб лирик әһвал-руһијјәјә јөнәлдилмиш үслуби неолокизм ләрдир. «Тәслим олмајыб», «боһранлы күлүмсәди», аб-һава» ваһидлә ри исә дүшдүјү мүһитдә газандыглары мәзмуна, чалара көрә семан тик јолла дүзәлән неолокизм сајыла биләр.

Мәчази мә'налы үслуби неолокизмләр мүнасибәт, гијмәт верм мәгамында ишләнир. Мәсәлән:

«Сарыкөјнәк бу ишыг дәнизи ичиндә галхыб узаг-узаг әсрләрдән бизә бахан Гыз галасына тамаша едирди».

Һәјатдакы нөгсанлара, јарамазлыглара гаршы мүбаризә апар магда, барышмазлығы билдирмәкдә јазычынын ишләтдији үслуби неолокизмләр ән мүрәккәб васитәдир: «Әввәл өзүм, сонра сән олма сын, јә'ни һәјатда јахшылыг мүвазинәти јаратмаг лазымдыр».

Синтактик јолла јаранан мәчази мә'налы үслуби неолокизмләр мүәллифин бәдии типә олан мүнасибәтини мүәјјәнләшдирир: «Мән дедим... О көдәк корамал үч дәфә тулланыб мәни вурмаг истәди, амма мән әлими тәрпәтмәдим», «Арвада охшајан, ит кими дәрәләрдә сүләнән о гансызын һәрәкәти мәни јандырырды», «Ширинов үч чүт бир тәк гара сачыны сәлигә илә јана дарамыш...», «Чаван арвада охшајан бу оглан һәр ким исә мүһүм јердәндир...»

«Назәнин сарысач оғлан да чаван фәрә бапламасына охшајан гәрибә сәслә дәбдә олан маһнылардан охујурду».

Бу чүмләләрдәки «көдәк корамал», «арвада охшајан», «ит кими дәрәләрдә сүләнән о гансыз», «чаван арвада охшајан»; «... үч чүт бир тәк гара сачына», «назәнин сарысач оғлан», «чаван фәрә бапламасына охшајан гәрибә сәслә» кими мәчази мәзмунлу фразеоложи бирләшмәләр јеринә көрә үслуби неолокизмләр сајылыр; бунларын көмәјилә мүәллиф бәдии образларын портретини јаратмыш, онлары тәнгид атәшинә тутмушдур.

И. Әфәндијевин әсәрләриндә бәдии типин вәзијјәтини, психоложи аләмин көркишлијини, чыхылмазлығыны тәсвир етмәкдә, һәмин һиссләри јенидән јашама мәгамында үслуби неолокизмләр әвәзсиз васитәдир. Мисаллара диггәт јетирәк:

«Даима ағаран балта дишләрини көрүрдүм», ...горхулу бир һәрчмәрчлик јарадырды».

Насир бә'зән дилдә олан термини, сөзүн гаршылығыны, јени формасыны синтактик бирләшмә шәклиндә неолокизмләшдирир. Мәсәлән Азәрбајчан дилиндә, «болүнмәз фонд» игтисади термини ола-ола ону «тохунулмаз фонд» шәклиндә ишләдир.

«Солтан:—Билирсиниз?—Биз тохунулмаз фонд дүзәлтмәк истәјирик, ағлыныз нә кәсир? — Нечә јә'ни тохунмаз фонд. — Јә'ни овдан кәләп пулу јығыб сахлајаг? Елә ки, он беш-ијирми мин олду, ондан сонра нәјә сәрф еләмәк лазым олдуғу барәдә фикирләшәрик»...

Насир бә'зи һалларда оксиморон үслуби неолокизмләрә дә мүрачиәт едир, бу заман һәмин неолокизмләрин мә'насы да ачылыр, типин портрети, фәалијјәти, характери даһа долғун тәсәввүр олунур: «ишкүзар итсиз нә демәкдир, Гулу?—Ишкүзар ишсиз, јә'ни тәшәббүсләри, түркүн сөзү, бир-биринин ардынча дүзүб, әслиндә һеч бир иш көрмәјән адам».

Контекстдән ајдынлашыр ки, мүәллиф «ишкүзар ишсиз» ифадәсини ишләтмәсә, бу гәдәр үслуби еффектә, көзләнилмәз тә'сирә наил олунмазды.

Насирин романларында неолокизм сәчијјәли ашағыдакы синтактик бирләшмәләрә дә тәсадүф олунур.

Бу мәнфур сахта чиддијјәт, анларын һикмәти, кәркин бир сүкут, дүјғумун һөкмү, бөјүк сәадәтин илк атәши, зоғалы суал, интизар отағы, бәшәријјәтин хулиган үзвү, тәбиәтин бу әбәди аһәнки, меһрибан сүкунәт, анлашылмаз бир зовг, гәрибә зиддијјәт, бу мәш'ум һәјат вә с.

Бу типли неолокизмләрдә, еләчә дә әсәрдә мүшаһидә олунан неолокизмләр групу әсәрин идеја мәзмуну илә бағлы шәкилдә ишләдилдијиндән романларын бәдии кејфијјәтинин артмасына көмәк едир.

Scanned with MOBILE SCANNER

М. ИБРАҺИМОВУН «БӨЈҮК ДАЈАГ» РОМАНЫНЫН ДИЛИ ҺАГГЫНДА

Мәһәррәм ҺҮСЕЈНОВ

Х. Абовјан адына Јереван ДПИ-нин баш мүәллими

Халг јазычысы М. Ибраһимовун «Бөјүк дајаг» романынын идеја-мәзмуну илә јанашы, онун бәдии хүсусијјәтләринин, чүмләдән дил вә үслубунун дәрин вә һәртәрәфли өјрәдилм[әсинин] бөјүк әһәмијјәти вардыр. Чүнки јазычынын бәдии гајәси, тә[блиғ] етдији фикирләр, образларын дахили-мә'нәви характеристикасы, чанлы лөвһәләр, образлы тәһкијә, естетик тә'сир вә с. билавасит[ә] дил материаллары васитәсилә јараныр. Одур ки, романын сәнәткар[лыг] хүсусијјәтләриндән данышаркән истәр-истәмәз јазычынын иде[ја] истигамәтләринин ајдынлашдырылмасына, образларынын сәчијјәлә[н]дирилмәсинә вә с. хидмәт едән зәнкин вә рәнкарәнк дил фактларын[ы] ачыб-көстәрмәк тәләб олунур.

«Бөјүк дајаг» романынын дили сон дәрәчә ајдын, садә, сәмим[и] вә һәјатидир. Бурада чанлы халг дилинин ифадәлилик имканларын[дан] кениш истифадә олунмушдур.

Мүәллифин гәләминдә ади үмумишләк сөзләр өз лексик-семан[]тик чәрчивәсини кенишләндирир, онун бәдии үслубунда јени [ча]ларла зәнкинләшир, гүввәтли ифадә васитәси ролунда чыхыш едир. Мәсәлән, әсәрдәки бәдии шәраитин тәләбинә ујғун олараг, јазычы «күлмәк» фе'лининн мүхтәлиф синонимләрини ишләтмишдир ки, онларын һәр бири өзүнәмәхсус үслуби рәнкә, инчә мә'на хүсусијјәтинә маликдир. Мисаллара диггәт јетирәк:

«Дурдугу јердә адамын үзүнә **һырылдајыр**». «Залдан **күлүшмә гопду**, сонра шиддәтли алгыша чеврилди». «Залдакыларын үзү ха[]фиф бир **күлүшлә ишыгланды**». «Лап габаг чәркәләрдә үч-дөр[д] адам **күлдү**». «Јармәммәд дә «hо, hо, hо» едәрәк бојланыб **гаггылдады**». «Тәрбијәм јол вермир, бөјүк сәдр, сән дура-дура мән отурам —дејиб Јармәммәд **гымышды**». Кәләнтәрин үзүндә даһа шит бир тә[]**бәссүм ојнады**». «Дәјјусун бачы демәјинә бах, **иришмәјинә** бах. а[]галыр көзләријлә гызы дири-дири удсун». «Назназ кәләндә әлини гар[]нына гојуб **уғунду**». «Елә шејләр данышачаг ки, **күлмәкдән гырылыб** [illegible]». «Бәрчә Пәршан ... Мајаны дүмсүкләјәрәк гулағына [illegible] [illegible] **пыггылдајырды**», «Гыз... көрпә Рүстәм кишијә **һырылдады**» вә с. «Лал Һүсејн јенә нә исә деди, һәтта өз-өзүнә гәһгәһә дә чәкди».

Ми[салл]ардан көрүндүјү кими, бир синонимик чәркәјә дахил олан мүхтәли[ф] [illegible] [illegible] ... [illegible] тәшкил етсәләр дә, конкрет [illegible], мүхтәлиф бәдии ситуасијаларда мүәјјән үслуби ин[]чәли[к] [illegible] [illegible] едирләр. [illegible] да синонимик чәркәнин һәр бир [illegible] [illegible] сәчијјәси [illegible] [illegible] дахили-мә'нәви аләминин, психоложи [illegible], характерини верилмәсинә имкан јарадыр, һәр [illegible] [illegible] [illegible] чанландырылмаға хидмәт едир. Мәсәлән, «Гыз көрпә ушаг кими **күлүмсәди, додағы сәјриди**» чүмләсинд[ә] «[illegible]» вә «додағы сәјриди» сөзләри тәсвир објектинә нә гәдә[р] рағбәт дујғусу јарадырса, «Јармәммәд «hо, hо, hо» едәрәк бојланыб **гаггылдады**», јахуд «Салман Рүстәм кишијә бахыб **һырылдады**» чүм[]ләләриндәки ејни сөзүн синонимләри образа гаршы икраһ һиссинин јаранмасына сәбәб олур.

«Бөјүк дајаг» романында ејни мәфһумун мүхтәлиф үслуби бојаларла истифадә олунмасына мүәллиф хүсуси диггәт јетирмишдир. Бу да бөјүк сәнәткарын әшја вә һадисәләрин мә'на инчәликләрини, спесифик кејфијјәтләрини дујмаг маһарәтиндән ирәли кәлир. Синоним сөзләрин хүсусилији, бир-бириндән инчә мә'на фәрги јазычынын романында бүтүн ајдынлығы илә нәзәрә чарпыр. Мәсәлән, синонимик чәркәдән данышаркән, адәтән «үрәк, көнүл, гәлб» сөзләрини нүмунә чәкирләр. Көрүн М. Ибраһимов һәр үч сөзү, мә'на инчәликләрини нәзәрә алараг, бир-биринин ардынча нечә усталыгла ишләтмишдир: «Рүстәм киши бәрк ачдығыны һисс етди. **Үрәји** јанырды, тәшнә **гәлб** олмушду. **Көнлү** чај истәјирди». Синоним сөзләрин бу чүр ишләдилмәси мә'на дәринлији, ифадә көзәллији илә бәрабәр, һәм дә аһәнкдарлыг, рәванлыг кими естетик кејфијјәтләрин дә јаранмасы үчүн әсас олмушдур.

Јазычы образларын дилини фәрдиләшдирмәк, онлары бир-бириндән фәргләндирәрәк типикләшдирмәк мәгсәдилә синоним сөзләрә бөјүк әһәмијјәт верир. Бу чәһәтдән ашағыдакы нүмунәләр сәчијјәвидир:

«...Әкәр сән **кишисән, сөзүн ачығыны** үзүнә дејән адамлардан горхма. Мәни нијә көзүм чыхдыја салыб үстүмә чахыр сәпирсән?». «Анчаг сијаси е'тимадсызлыг дамғасы илә **дамғаламаг** дүз дејил». «Инди дә **бу бөһтаны атма бизим үстүмүзә**». «Анчаг әввәлчә кишинин **алнына дамға басмағын** зиддинәјәм». «Маја илә мәһәббәтләринә **ләкә сала биләчәк**... бир шеј Гарашын тәсәввүрүнә кәлмирди».

Һәмин сөзләр колхоз кәндинин мүхтәлиф характерли садә адамларынын нитгини сәчијјәләндирән чанлы ифадәләр кими үслуби ефект јарадыр.

Романда синонимик чәркәјә дахил олан сөзләрин сыраланмасы хүсусијјәти дә мүһүм үслуби дәјәрә маликдир. Фикрин гүввәтли сәсләнмәси, әшја, һадисә вә әламәтләрин даһа габарыг нәзәрә чарпдырылмасы үчүн синоним сөзләрин һәмчинс үзвләр кими сыраланмасы бәдии-естетик тә'сири күчләндирир, фикрин чанлы тәсвири, мүхтәлиф анлајышларын мүһүм хүсусијјәтләринин өнә чәкилмәси мүмкүн олур. Мәсәлән: «Икинчи дәфә тәкрар олунан бу суал Салманын гулағына даһа **аһәнкдар**, даһа **зәриф** вә **хош** кәлди. Санки бу сәсдә бир үрәјин **ширин, дадлы, ләззәтли** дујғулары, о биринин **гочаглығы, чөлдлији, чәсарәти** әкс едирди». «Гараш бојуг **ачыглы, гәһәрли** сәслә данышды» (392). «Кәләнтәр чаһил иди. Тәсадүфән **јаланчылыг, кончулуг** вә **һај-күјлә** бу вәзифәјә јүксәлә билмишди».

«Бөјүк дајаг» романында антонимләр дә бәдии-естетик тә'сирлилијә малик семантик категоријадыр. Романын үслубуна даир бир сыра әламәтдар чәһәтләр билавасит[ә] антонимләрин ифадәлилик имканына әсасланыр. Антонимләрлә әдиб мүхтәлиф әшја вә персонажлары гаршы-гаршыја гојур, онлары мүгајисәли сурәтдә чанландырыр, образы һәртәрәфли сәчијјәләндирир:

«Колхозчулар әл чалдыгча Рүстәм кишијә елә кәлирди ки, ағыр тәзјиг алтында **сыхылыр, әзилир, бүзүшүр** вә **балачаланыр**. Ширзад исә **бөјүјүр, бој атыр, учалыр**». «Индичә **рајкомун** сәсини ешидәндә нечә **гузуја** дөнмүшдү, **сәси гулағында чәкилән** кими олду јенә чана-

Scanned with MOBILE SCANNER

вар». «Үзә күлә-күлә сөләр јыхан көпәк оглу! Бир дашы-даш үстә гојанда чаны чыхыр, гычлары тутулур, бели сыныр, амма ев јыхандә көзләринә ншыг кәлир, дөнүр чанавара, јорулмаг билмир».

Антонимләр тәзадлы бәдии лөвһәләр, антитезалар јаратмагла бәрәбәр, јазычынын дилинә хүсуси ајдынлыг вә тәбиилик верир. Образын сәчијјәләндирилмәсиндә, мүһүм сифәтләринин габарыг шәкилдә тәсвир етмәкдә онлар гүввәтли бәдии функсија дашыјыр. Мәсәлән, Јасты Салманын характеринин мүһүм бир чәһәтини антоним сөзләр чох инчәликлә ачыр:

«О, јериндә бәрк дурмаг үчүн адамлары өзүнә табе етмәјә чалышыр вә буна мүвәффәг олурду. Зәиф вә горхаглара өзүнү тәләбли, тәләбкар, амансыз көстәрирди, мәғрурлара, габағындан јемәјәнләрә хәлвәтчә күзәштә кедир, үзләринә күлүмсәјирди».

«Бөјүк дајаг» романы мәчазлар системи илә дә зәнкиндир. Мәчазлар чанлы халг бәдии тәфәккүр тәрзинин зәнкинликләриндән вә јазычынын өз фәрди јарадычылыг тәхәјјүлүндән јаранмыш сөз вә ифадәләрдир. Романын дилиндәки мүвәффәгијјәтли чәһәтләрдән бири дә мәһз сөзләрин мәчазлашмасыдыр.

Романда мүхтәлиф үслуби мәгсәдләрә әсасән мејдана чыхан мүгајисәләр ифадә етдикләри мә'наларына көрә рәнкарәнкдир. Мүгајисәләр әшја вә һадисәләри охучу үчүн ајдын анлајыша поетик амилдир. Онун көмәјилә әдиб образлары чанлы вә инандырычы тәсвир едир, објектин әсас маһијјәтини чанландырмаға мүвәффәг олур:

«Рүстәм киши бу ахшам селдән сонра јавашыјыб саһилләринә гајытмыш чај кими мүлајим вә јоргун көрүнүрдү». «Торпаг охунмамыш китаб кими онлары чағырырды», «Ширзадын сөһбәтарасы дедији сөз тикан кими дәрисини чызды. Ағырлыг һисс едәр кими гурчаланды».

Әсәрдә мәнфи типин ијрәнч симасы бә'зән мүгајисә јолу илә тәчәссүм етдирилмишдир:

«Јармәммәд ики от тајасынын арасында тәрәддүд ичиндә галыб ачындан өлән узунгулаг кими һәјатын ортасында дурду, нә габаға кетмәјә чәсарәт етди, нә дә дала дөнә билди».

Мүсбәт сәчијјәли сурәтләрин тәсвириндә исә, әксинә, јазычы онлары хоша кәлән әшјаларла мүгајисә едир. Бу мүсбәт експрессија илә охучунун онлара олан рәғбәт һиссини даһа да артырыр. Мә'на дәринлији илә фикир көзәллији бирләшиб чанлы бәдии лөвһә јарадыр:

«Гызјетәр үзүк гашы кими јапан көзләрилә күлүмсәди». «Гызын сәси титрәди, севинчлә күлән көзләри јашарды, санки сәһәр-сәһәр јазын ачыг мави көлләриндән күлләрин үстүнә шеһ дүшдү». «Рүстәм кишинин үз-көзү Муған чөлләри кими ишыгланды».

Мүгајисәләр емосионал тә'сир күчүнә маликдир. Одур ки, чох заман јазычы һәм персонажларын портретини, һәм дә тәбиәт тәсвирләрини, бәдии таблолары мәһз ики објектин гаршылашдырылмасы илә јарадыр:

«Бојну аргуд саплағы кими узанмышды, бу арыг вә узун бојнунун үстүндәки башы хејли узунсов иди. Чыхыг алнынын алтындакы көзләри гаранлыга ачылмыш бир чүт дешијә охшајырды». «Онлары чадыр кими јатмыш бөјүк тут ағачынын алтында Јармәммәд гаршылады».

М. Ибраһимовун бәдии дилиндә образлылығын, ифадә көзәллијинин јарадылмасында метафоралар мүһүм амил кими өзүнү көстәрир. Әшја вә һадисәләри емосионал рәнкләрлә әкс етдирән, гүдрәтли ифадә васитәси олмагла метафоралар тәсвирин маһијјәтинә нүфуз едәрәк ону һәртәрәфли гаврамаг бахымындан да чох әһәмијјәтлидир. Одур ки, «Бөјүк дајаг» әсәриндә аддымбашы ишләдилән метафоралар өз әлванлығы, поетик көзәллији, ифадә гүдрәти илә јазычынын дилини чанландырыр, бәдиилији, чазибәдарлығы артырыр. Әдиб мәһз метафораларда бәдии лаконизм јарадыр, кениш тәфәррүата, узун-узады тәсвирчилијә јол вермир. О, мәчазлашмыш бир сөзлә, јахуд мүхтәсәр метафорик бирләшмә илә тәфсилаты мүвәффәгијјәтлә әјанилашдирир, она үмумиләшдирмә кејфијјәти газандырараг ифадәли шәкилдә нәзәрә чарпдырыр:

«—Јә'ни, ај Рүстәм, адамлары сән мәндән јахшы таныјырсан? Дејирәм вахт икән рәдд елә кетсин, рәдд елә, вәссалам. Јеринә исә пејғәмбәр кими адам тапмышам.

Рүстәм киши јериндә дикәлиб отурду.

—Кимдир о пејғәмбәр?

—Фәрһад дајы, таныјырсанмы?».

Бу диалогда «пејғәмбәр» метафорасы бәдии шәраитә чох көзәл ујғунлашмыш вә күчлү експрессија јаратмышдыр. Белә ки, әлиәјри адамын «пејғәмбәр» кими сәчијјәләндирилмәси илә јазычы мәнфи типи, һәм дә ону пејғәмбәр адландыран Кәләнтәр ләләшни сатира, нифрәт һәдәфинә чевирмишдир.

Јахуд: «Елә беләчә һесабдарлыгдан көтүрүб сырави колхозчу етмәклә јахамдан әл чәкән дејил. Неһрәјә салыб гатыг кими чалхајачаг, јағымы ајранымдан ајырачаг, ајраныма да шор гајырыб итләрә једирәчәк».

Көрүндүјү кими, мәтн мүгајисә вә метафор үзәриндә гурулмушдур. Бу мәчазлар фикрин парлаг ифадәсинә хидмәт етмәклә бәрабәр, һәм дә образын вәзијјәтини, һисс-дујғуларыны да көзәл формада ачыр, бәдии гајәни гүввәтләндирир, тәсвир образлы маһијјәт кәсб едир.

«Бөјүк дајаг» романыны бәдии-естетик чәһәтдән камилләшдирән көзәл бәдии дил вә үслубуну башга дил ваһидләри әсасында да шәрһ етмәк имканлары кенишдир. Романын бүтүн дил ваһидләриндә чанлы данышыг дилинин көзәллик вә зәнкинликләри дујулур. Онун дили халг дилинин гајнагларындан јарадычылыгла фајдаланараг јүксәк бәдии сәвијјәјә јүксәлмишдир. Поетик образлылыг, бәдии ифадә васитәләринин кенишлији вә гүдрәти, тәсвир васитәләринин әлванлығы вә с. јазычынын үслуб оригиналлығыны көстәрән амил кими чыхыш едир.

Scanned with MOBILE SCANNER

РУС МӘКТӘБЛӘРИНДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ҮЗРӘ ШАКИРДЛӘРИН НИТГИНДӘКИ ГҮСУРЛАР ВӘ ОНЛАРЫН АРАДАН ГАЛДЫРЫЛМАСЫ ЈОЛЛАРЫ ҺАГГЫНДА

Наимә МӘММӘДОВА
Сумгајыт, 11 нөмрәли мәктәбин мүәллими

РУС мәктәбләриндә Азәрбајчан дилиндән шакирдләрин лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк вә чүмлә гурмаг вәрдишләрини формалашдырмагла нитгини инкишаф етдирмәк бу фәннин тәдрисиндә әсас мәгсәд кими гаршыда дурур. Чохиллик тәчрүбәмдә мүәјјән етмишәм ки, һәмин мәгсәдә наил олмаг үчүн шакирдләрин лүғәт еһтијатыны артырмаг, функсионал грамматиканын тәләби бахымындан лингвистик тәфәккүрләрини кенишләндирмәк вә програмын тәләб етдији нитг бачарыг вә вәрдишләрини формалашдырмаг мүмкүндүр. Бу јалныз мүәллимин сә'ји вә бачарығы илә әлдә едилир.

Азәрбајчан дилини өјрәнмәјә башлајан шакирдләр бу ишдә нә гәдәр чалышсалар вә верилән тапшырыглары тамамилә јеринә јетирмәклә тәләб олунан билик, бачарыг вә вәрдишләрә саһиб олмаға сә'ј көстәрсәләр дә, јенә мүәјјән чәтинликләрлә растлашмалы, нитгләриндә нөгсанлара јол вермәли олурлар. Одур ки, мән бу фәнни тәдрис едәркән илк нөвбәдә шакирдләрин јол вердији белә нөгсанлары мүәјјән едир вә онларын арадан галдырылмасы үчүн мүвафиг јоллар ахтармаға чидди сә'ј көстәрирәм.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, Азәрбајчан дилини өјрәнән шакирдләрин нитгиндәки нөгсанлары ашағыдакы кими тәсниф етмәк мүмкүндүр.

1. Тәләффүзлә бағлы нөгсанлар.

2. Чүмлә гурмаг вәрдишләри илә әлагәдар нөгсанлар.

Шакирдләрин тәләффүзүндә олан нөгсанлар өзү-өзлүјүндә мүхтәлифдир. Бунлар Азәрбајчан дилинә мәхсус спесифик сәсләрин (бә'зи узун саитләрин вә апострофлу сөзләрин) тәләффүзү илә бағлыдыр.

Азәрбајчан дилинә мәхсус белә спесифик сәсләр өз мәхрәчинә вә сәсләнмәсинә көрә рус дилиндә олан сәсләрдән фәргләнир. Она көрә дә шакирдләр һәмин сәсләрин тәләффүзүндә чәтинлик чәкирләр.

Мә'лум олдуғу кими, II вә III синфин програм вә дәрсликләриндә бу сәсләрин өјрәдилмәсинә кифајәт гәдәр јер ајрылмышдыр. Јухары синифләрин дәрслијиндә исә бу ән'әнәјә о гәдәр әмәл олунмамышдыр.

Мән бу вәзијјәти нәзәрә алараг ајры-ајры мәтнләрин охусунда, шакирдләрә чатдырылмасында, еләчә дә чалышмаларын јеринә јетирилмәсиндә нүмунәдән даһа кениш истифадә едирәм. Белә ки, мүвафиг дидактик материалы, јахуд дәрсликдән мүвафиг мәтни сечәрәк өзүм охујур вә шакирдләрин диггәтини спесифик сәсләрин тәләффүзүнә јөнәлдирәм.

Тәчрүбә көстәрир ки, сәсләри сөзләрдән тәчрид едәрәк ајрыајрылыгда өјрәтмәк о гәдәр дә сәмәрәли нәтичә вермир. Спесифик сәсләри сөз дахилиндә, бә'зән дә гыса чүмләләрин ичәрисиндә өјрәтмәк даһа чох әһәмијјәт кәсб едир. Одур ки, бунлары нәзәрә алараг шакирдләрин тәләффүзүндәки гүсурлары арадан галдырмаг үчүн хүсуси һазырлыг иши апарыр, мүвафиг дәрс саатларында суалларла шакирдләрә мүрачиәт едирәм. Мәсәлән:

1. Ким тәркибиндә Азәрбајчан дилинә мәхсус спесифик сәс олан бир нечә фе'л сөјләјәр?

2. Тәркибиндә Азәрбајчан дилинә мәхсус спесифик сәс олан бир нечә сөз дејин вә с.

Јахуд јени өјрәнилмиш мәтндән спесифик сәсләри олан сөзләри сечмәји вә охумағы шакирдләрдән тәләб едирәм.

Шакирдләрин тәләффүз вәрдишләрини формалашдырмаг истигамәтиндә апарылан ишләрдә јазылы чалышмаларын әһәмијјәти бөјүкдүр. Онлар һәм дә дили практик чәһәтдән билән шакирдләрин орфографик вәрдишләрини формалашдырмагда мүәллимә имкан верир. Мәсәлән:

Ашағыдакы сөзләрдә бурахылмыш һәрфләри јеринә гојун.

ша..ирд, шә..әр, истира..әт, фә..лә, ..ордү, да..., с..фрә, аф..рин, с..рнишин, м..тб..х.

Белә чалышмаларын ичрасы заманы Азәрбајчан дилинә мәхсус спесифик сәсли сөзләрин тәләффүзүнә даһа чох диггәт јетирирәм. Чалышырам ки, шакирдләр верилән тапшырығы јазылы ичра етмәклә јанашы, һәм дә лазыми сөзләри тәләффүз етсинләр.

Бу типдән олан чалышмалар апострофлу сөзләрин өјрәдилмәси ишиндә дә әһәмијјәтли рол ојнајыр, дүзкүн тәләффүз тә'лиминин сәмәрәли тәшкил етмәјә имкан јарадыр.

Апострофлу сөзләрин дүзкүн тәләффүзүнүн өјрәдилмәсиндә апострофун ишләнмәсинин маһијјәтини ачмаг, тәләффүздә әһәмијјәтли рол ојнадығыны шакирдләрә чатдырмаг да әсас шәртләрдән бирйдир. Тәчрүбә көстәрир ки, шакирд һәр һансы грамматик анлајышын маһијјәтини дәрк етдикдә она аид бачарыг вә вәрдишләри даһа тез мәнимсәјир. Одур ки, өз ишимдә бу мәсәләјә дә диггәт јетирирәм.

Белә ки, илк нөвбәдә шакирдләрә чатдырырам ки, Азәрбајчан дилиндә апостроф (') ишарәсиндән ашағыдакы мәгамларда истифадә олунур:

а) узун тәләффүз едилән ә, е, ө саитләри јазыда апострофла фәргләндирилир, бу сәсләри билдирән һәрфләрдән сонра апостроф ишарәси гојулур;

б) самит сәсләрдән сонра гојулан апостроф ишарәси сөзләрдә анчаг һеча ајрычылығыны билдирмәк мәгсәди илә ишләдилир.

Белә бир мә'луматы вермәклә јанашы, чалышырам ки, шакирдләр һәмин ишарәнин практик маһијјәтини дәрк етсинләр вә ондан нитгдә истифадә олунмаг үчүн лазыми бачарыглар газансынлар. Бу мәгсәдлә даһа чох орфоепик чалышма нөвләринә мүрачиәт едирәм. Мәсәлән:

Ашағыдакы апострофлу сөзләри дүзкүн тәләффүз един: е'лан, ә'ла, мә'дән, е'малатхана, Рә'на, сүр'әт, Сән'ан, ше'р.

Scanned with MOBILE SCANNER

Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләр бу типдән олан чалышмалары һәвәслә јеринә јетирирләр.

Азәрбајчан дилини өјрәнән шакирдләр фикирләрини башгалары-на чатдырмаг, һәр һансы кичик һадисә һаггында гыса мә'лумат вермәк үчүн истифадә етдикләри чүмләләрдә сәһвләрә јол верирләр. Мүшаһидә заманы топладығым бүтүн фактларын тәһлили көстәрмишдир ки, һәмин нөгсанлар Азәрбајчан дилинә мәхсус спесифик чәһәтләрдә, даһа доғрусу, шакирдләрин ана дилиндән фәргли хүсусијјәтләрлә әлагәдардыр. Мәсәлән, исимләрин һалланмасы, сајлара әлавә едилән исимләрин чәм шәкилчиси гәбул етмәмәси, чүмләдә мүбтәданын әввәл, хәбәрин исә сонда ишләнмәси вә саир. Бу хүсусијјәтләр Азәрбајчан дилинә хас спесифик чәһәтләр олмагла јанашы, һәм дә шакирдләрин чәтин мәнимсәдикләри материаллардыр.

Белә нөгсанларын арадан галдырылмасы үчүн јенә дә грамматик анлајышлар һаггында мә'лумат верилмәсиндән истифадә едирәм. Мәсәлән, тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләр верилмиш мәтинләрлә чүмләләри охујуб тәрчүмә едәркән **пять столов, три тетради, десят карандашов** вә с. типли бирләшмәләри рус дилиндәки кими тәрчүмә едирләр (беш столлар, үч дәфтәрләр, он карандашлар вә с.). Бу бирләшмәләрдәки бүтүн морфоложи әламәтләри нәзәрә алмаг бахымындан дүзкүн тәрчүмәдир. Лакин Азәрбајчан дилинин хүсусијјәтләри бахымындан ифадәләрин белә тәрчүмәси мәгбул сајыла билмәз. Чүнки дилимиздә **беш столлар, үч дәфтәрләр, он карандашлар** дејил, **беш стол, үч дәфтәр, он карандаш** ишләнир. Одур ки, белә бир вәзијјәтлә гаршылашаркән илк нөвбәдә изаһ едирәм ки, чүмләдә мигдар сајларына јанашыб онунла бирләшмә әмәлә кәтирән исимләр рус дилиндән фәргли олараг чәм шәкилчиси гәбул етмирләр. Мәсәлән, **беш китаб, үч дәфтәр, једди синиф** вә с. Бу лингвистик мә'лумат сонракы дәрсләрдә јери кәлдикчә практик истигамәтдә тәкрарландыгча тәдричән мөһкәмләнир вә шакирдин нитг инкишафында әһәмијјәтли рол ојнајыр.

Јахуд шакирдләрин данышығында даһа чох һал вә мәнсубијјәт-заман шәкилчиләринин јерли-јериндә ишләнмәдијини, беләликлә, фикрин дүзкүн ифадә олунмасыны нәзәрә алараг һәмин грамматик анлајышларын Азәрбајчан дили бахымындан спесифик чәһәтләрини гејд едир, илк нөвбәдә зәрури морфоложи әламәтләрин—шәкилчиләрин мәнимсәнилмәсинә чалышырам. Чүнки шакирдләр һәмин анлајышларын маһијјәти илә ана дилиндән танышдырлар. Лакин јени өјрәндикләри бу дилдә онларын формал әламәтләриндән хәбәрдар дејилләр.

Икинчи дилә аид мүвафиг әдәбијјатлардан мә'лум олдуғу кими, грамматик анлајышларын функсионал чәһәтләрини илк саатдакы мә'луматла јекунлашдырырам. Ону нөвбәти дәрсләрдә вә синифләрдә практик вәрдишләр ашылајан вә мөһкәмләдән чалышмалар системи илә давам етдирирәм. Мәсәлән:

Чалышма 1. Верилмиш сөзләрдән чүмләләр дүзәлдиб охујун.

1. Мән, китаб, оху. 2. Сәһәр, дәрс, кет. 3. Алјоша, Әһмәд, китаб оху. 4. Дәфтәр, гәләм вә ал. 5. Дост, јахшы оху.

Чалышма 2. Сөзләрә мө'тәризәдә верилмиш шәкилчиләрдән ујғун олановы артырмагла чүмләләри тамамлајын вә охујун.

1. Пионер тәшкилатынын үзвү (-јам-јәм). 2. Азәрбајчан дили китабыны достум (-дан, -дән) алдым. 3. Дүнән дивар гәзетинә мәгалә јазмыш (-ам-әм). 4. Тофик Чејһунла дәрс (-а,-ә) һазырлашыр. 5. Сән (-ын, -ин, -ун, -үн) китаб (-ын, -ин, -ун, -үн) мәндәдир.

Чалышма 3. Мө'тәризәдәки суаллара ујғун сөзләри мүәјјәнләшдирмәклә чүмләләри тамамлајын вә охујун.

1. (Нә вахт?) мәктәбә кедирик.
2. (Ким?) јени дәрси данышды.
3. (Һара?) нефт шәһәридир.
4. (Нә вахт?) һавалар сојујур.

Чүмлә үзвләрини јерли-јериндә ишләтмәкдә, мәнтиги вурғунун тәләби бахымындан чүмләләрдәки сөзләри лазыми тонда тәләффүз етмәкдә шакирдләрин бачарыг вә вәрдишләрини формалашдырмаг үчүн дә тә'лимин мүвафиг васитә вә јолларындан истифадә етмәјә чалышырам. Тәчрүбә көстәрир ки, бу чәһәтдән дәрсдә техники тә'лим васитәләринә әсасланмаг иши даһа чох сәмәрәли едир вә шакирдләрин нитг инкишафыны лазыми гајдада истигамәтләндирмәјә мүсбәт тә'сир көстәрир. Бүтүн бунлар ону көстәрир ки, рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дилиндән шакирдләрин нитгиндә олан нөгсанлары илк нөвбәдә мүәјјәнләшдирмәк, дәгигләшдирмәк, даһа сонра дәрсин мүасир имканларындан истифадә етмәклә арадан галдырмаг мүмкүндүр.

ГЫСА СӘТИРЛӘР

ЗОҒАЛ ады илә танынан мејвә, јәгин ки, гырмызы рәнкдә олдуғуна көрә түрк дилләринин бир чохунда «гызыл», «кизил» адланыр вә бурадан да һәмин сөз рус дилинә кечәрәк «кизил» шәклиндә сабитләшмишдир. Үмумијјәтлә, «гырмызы» мә'насына олан ГЫЗЫЛ сөзү Азәрбајчан дилиндә дә ишләнир (мәс.: Гызыл Орду). Азәрбајчан дилиндә бу мејвә ЗОҒАЛ адланыр ки, бу сөз дә тәгрибән ејни мә'наны ифадә едир. Белә ки, ЗОҒАЛ, јухарыда гејд етдијимиз кими, Азәрбајчан дилиндә «тумурчуг» мә'насына ишләнилән «зоғ» сөзү илә, «ал бајраг» ифадәсиндә олдуғу кими, «гырмызы» мә'насына ишләнилән «ал» сөзүнүн бирләшмәсиндән формалашмыш бир исимдир ки, бу мүрәккәб адда «хырда тума охшар ал-гырмызы мејвә» анлајышы ифадә олунмушдур.

Һәгигәтән, ағач будаглары үзәриндә сыраланмыш гырмызы зоғаллара бахдыгда «гырмызы зоғлара, тумурчуглара» охшар хырда мејвә нәзәрә чарпыр. Бу исә бир сыра битки адлары кими (өкүзкөзү, күнәбахан вә с.), зоғал сөзүнүн дә мәһз «зоғ-ал» кими тәсвири ифадә әсасында гурулдуғуну бир даһа тәсдиг едир. (Ә. ДӘМИРЧИЗАДӘ. 50 сөз. Бакы, 1968.).

Scanned with MOBILE SCANNER

АНА ДИЛИ ТӘ'ЛИМИНИН ӘСАС ПРИЈОМЛАРЫ*

А. В. НЕХАЈЕВ

Индијәдәк методик әдәбијјатда ана дили тә'лиминин пријомларыны характеризә етмәјә, бунларын програм материалларынын мәнимсәнилмәси просесиндә вә дәрсин үмуми системиндә бунларын јерини көстәрмәјә тәшәббүс көстәрилмәмишдир. Сајсыз-һесабсыз тәдгигатларын, дәрслик вә дәрс вәсаитләринин мүәллифләри јалныз методла пријомун фәргли чәһәтләрини изаһ етмәклә кифајәтләнмишләр. Бу вә ја дикәр конкрет тә'лим фәалијјәтиндән сөһбәт дүшәркән ајры-ајры мүәллифләр мәсәләјә мүхтәлиф бахымдан јанашырлар: бу фәалијјәтә бә'зиләри метод, бә'зиләри пријом, бә'зиләри исә васитә кими јанашырлар. Буна көрә дә биз истәрдик ки, методик пријомлар мәсәләси үзәриндә бир гәдәр әтрафлы сөһбәт ачаг; һансы тә'лим фәалијјәтини пријом адландырмағын даһа дүзкүн олдуғуну изаһ едәк вә һеч олмазса, онлардан бир нечәсинин, ән башлыча оланларынын үзәриндә дајанаг.

Пријом «дәркетмә фәалијјәти үзрә иш просесиндә тәтбиг олунан методун мүәјјән деталыдыр, онун елементи, тәркиб һиссәсидир».[1] Пријом мүстәгил тәдрис вәзифәси дашымыр, мүәјјән методун көмәји илә наил олунан бу вәзифәјә табе олур. Мәсәлән, сөзүн тәркиби һаггында шакирдләрә лазыми анлајыш вермәк тәдрис вәзифәсидир. Бу вәзифәни истәнилән методла јеринә јетирмәк олар; мәсәлән, шифаһи шәрһлә, мүсаһибә илә вә ја лазыми билликләри шакирдләрин өзләринин әлдә едилмәсинә наил олмағы тә'мин едән мүстәгил ишлә. Лакин сөзүн тәркибини вә бунунла әлагәдар анлајышлары шакирдләрин јахшы дәрк етмәси үчүн морфоложи тәһлилдән, шәкилчиләрин мүгајисәсиндән, әјаниликдән вә с. истифадә етмәк еһтијачы мејдана чыхыр. Бүтүн бу кими тә'лим фәалијјәтләри мәһз методик пријомлардан ибарәтдир. Ејни пријомдан мүхтәлиф методларын тәтбиги заманы истифадә етмәк мүмкүндүр.

Метод вә пријомлар «тә'лимин үмуми мәгсәди вә тәрбијәнин вәзифәләри илә објектив сурәтдә бағлы олуб, тә'лимин мәзмунуну вә дидактиканын принсипләри кими, ичтимаи-тарихи шәраитлә әлагәдар дәјишә биләр».[1] Бир һалда ки, мүасир мәктәбин вәзифәләринә шакирдләри тәкчә билликләрин әсаслары илә силаһландырмаг јох, ејни заманда онлара мүшаһидәләр апармағы, јарадычы сурәтдә дүшүнмәји, мүһакимә етмәји, нәтичәләр чыхармағы вә үмумиләшдирмәләр апара билмәји өјрәтмәк дә дахилдир, тә'лимин мүасир пријомлары шакирдләрдә фәалијјәтин инкишафыны тә'мин етмәлидир. Н. А. Сорокин јазыр: «Совет дидактикасы тә'лимин методлары илә идрак методлары арасындакы мөһкәм әлагәјә истинад едир. Белә ки, тә'лим методлары идраки вәзифәләри һәјата кечирмәјә хидмәт көстәрир, бунлар да (методлар—ред.) елми идракын методлары кими, фикри әмәлијјатларын вә мәнтиги тәфәккүрүн пријомларындан—анализ вә синтездән, үмумиләшдирмәдән, абстрактлашмадан вә конкретләшдирмәдән, индуксија вә редуксијадан кениш истифадә едир»[2]. Демәк, мәнтиги тәфәккүрүн пријомлары (анализ вә синтез, мүгајисә вә гаршылашдырма, үмумиләшдирмә вә абстрактлашдырма, тәснифетмә вә дифференсасија) совет мәктәбиндә ејни заманда тә'лимин пријомлары кими тәзаһүр едир.

Фикри әмәлијјатлардан методик пријом кими истифадә олунмасынын доғрулуғуну бир чох методистләр дә тәсдиг едирләр. Мәсәлән, А. В. Текучев[3] мүгајисәсини, башга мүәллифләр исә ејни заманда грамматик тәһлили, үмумиләшдирмә вә системә салманы[4] тә'лимин пријомлары сырасына дахил едирләр.

Рус дилинин тәдриси методикасында лингвистик експеримент (јерини дәјишмә, әвәзетмә пријому) вә алгоритмләшдирмә пријомлары чохдан мә'лумдур. Әјанилијә, проблемли вәзијјәт јаратмаға вә суаллара кәлдикдә, бунлар чох доғру олараг, тә'лимин васитәләри кими гијмәтләндирилир; әјани вәсаит көрмә гычыгларыны сәфәрбәр етмәкдә; проблемли вәзијјәт—дәркетмә фәалијјәтини гүввәтләндирмәкдә; суаллар—мүхтәлиф грамматик категорија вә формалары мәнимсәмәк вә с. васитәдир. Лакин онлара тә'лим просесиндә истифадә мөвгејиндән јанашдыгда, һәмин васитәләр өзләрини пријом кими көстәрир. Садәчә әјанилик, садәчә проблемли вәзијјәт, садәчә суаллар өзлүјүндә васитәдир, лакин әјаниликдән истифадә, проблемли вәзијјәт јаратмаг, суаллары тәтбиг етмә исә тә'лимин пријомларына чеврилир.

Беләликлә, ана дили тә'лиминин ашағыдакы методик пријомлары олдуғуну көстәрмәк олар:

Анализ вә синтез, мүгајисә вә гаршылашдырма, үмумиләшдирмә вә абстрактлашдырма, тәснифетмә вә дифференсасија, проблемли вәзијјәтин јарадылмасы, алгоритмләшдирмә вә програмлашдырма, суалларын тәтбиги, лингвистик експеримент вә әјаниликдән истифадә.

Бунлардан һәр биринин мәзмуну вә тә'лим просесиндәки јеринин изаһ етмәјә чалышаг.

---

* Бу мәгалә «Русский язык в школе» журналынын 1980-чи ил 2-чи нөмрәсиндә чап олунмуш «Основные приёмы обучения русскому языку» адлы материал әсасында һазырланмышдыр; мәгалә тәрчүмә олунаркән онун адында вә мәзмунунда мәчмуәмизин тәләбләриндән ирәли кәлән бә'зи мәгсәдәујғун дәјишикликләр едилмиш вә мүәјјән ихтисарлар апарылмышдыр.

1. Основы дидактики. Под ред. Б. П. Есипова., 1967, с. 239.

1. Сорокин Н. А. Дидактика, М, 1974, сәһ. 143.
2. Јенә орада.
3. Текучев А. В. Методика русского языка в средней школе. М., 1970, сәһ. 67.
4. Баринова Е. А., Боженкова Л. Ф., Лебедев В. И. Методика русского языка. М., 1974. сәһ. 82.

Scanned with MOBILE SCANNER

Анализ вә синтез. Анализ бу вә ја дикәр һадисәни онун тәркиб һиссәләринә ајырыб, һәмин һадисәләри даһа јахшы вә һәртәрәфли өјрәнмәји, онун хүсусијјәтләрини ашкара чыхармағы вә нәтичәдә бүтөв һаггында мүәјјән мүһакимә јүрүтмәји әсас тутур. Синтез исә анализдән алынмыш мә'луматлары бирләшдириб бүтөвү өјрәнмәјә хидмәт көстәрир.

Анализ вә синтез öз араларында бир-бири илә сых әлагәдәдир. Анализсиз синтез ола билмәз. «Һәр һансы бир бүтөвүн дүзкүн анализи,— Л. С. Рубинштејн јазыр,— тәкчә ајры-ајры һиссәләрин елементләрини, хүсусијјәтләрини дејил, онларын әлагәсини, бир-биринә мүнасибәтини дә ашкара чыхармағы тә'мин едир. Буна көрә дә о, бүтөвүн парчаланмасыны јох, онун дәјишмәсини, әмәлә кәлмәсини өјрәнмәјә хидмәт көстәрир. Бүтөвүн анализ васитәсилә мүәјјән едилмиш компонентләрини бирләшдирмәк ону синтез етмәк демәкдир. Анализ синтездән нәш'әт етдији кими, синтез дә анализ васитәсилә һәјата кечирилир, бу заман һиссәләрин, елементләрин хүсусијјәтләри, гаршылыглы әлагәси әһатә олунур»[1].

Ана дилинин тә'лими заманы анализ вә синтезә бүтүн дил һадисәләринин өјрәнилмәсиндә вачиб елементләрдән бири кими бахылыр. Морфемләрдә сәс вә һәрфләрин, сөзләрдә көк вә шәкилчиләрин, чүмләләрдә сөзләрин сечилиб көстәрилмәси ајры-ајры дил ваһидләринә мәхсус әламәтләрин ашкар едилмәси, сөзүн мүхтәлиф формаларынын вә с. мүәјјән едилмәси билаваситә анализ вә синтезлә бағлыдыр. Һеч бир тә'лим фәалијјәти анализ вә синтезсиз кечинә билмәз; һеч бир гајда вә тә'рифи шакирдләрә анализ вә синтезә мәнимсәтмәк мүмкүн дејил. Мәктәбләрдә грамматик тәһлилин апарылмасында да анализ вә синтез пријомундан кениш истифадә олунур.

Гејд едилән әмәлијјатлардан (анализ вә синтез) һансынын илкин, апарычы олмасына көрә фикрин мәнтиги инкишафында, материалын изаһында ики чүр ардычыллыгдан истифадә олунур: индуктив вә дедуктив. Индуктив јол анализлә башланыр вә синтезлә сона чатыр. Бу јол ајры-ајры дил фактлары үзәриндә мүшаһидәдән шакирдләри үмуми нәтичә чыхармаға јөнәлдир. Дедуктив јолун башланғычы синтездән ибарәт олур, ардынча исә анализ кәлир. Мүәллимин сөјләдији үмуми һөкмдә (мә'луматда, тә'риф вә ја гајдада) шакирдләрин диггәти хүсуси фактлара чәлб олунур вә бунлар верилмиш билијин доғрулуғу үчүн сүбут ролуну ојнајыр.

Мәсәлән, шакирдләрә сөзүн лексик мә'насы һаггында анлајыш вермәк үчүн иши конкрет бир сөзүн морфем тәһлилиндән башламаг олар. Тутаг ки, тәһлил **мәктәблиләр** сөзү үзәриндә апарылыр; шакирдләр ону көк вә шәкилчиләринә ајырыб мүәјјән едирләр ки, -ләр чәм шәкилчисидир, о, бүтүн исимләрә гошула билир; -ли исә сөздүзәлдичи шәкилчи олуб **мәктәб** сөзүндән мәктәбли сөзүнү әмәлә кәтирмишдир; м ә к т ә б л и мәктәбдә охујан шакирд мә'насыны билдирир.

Бу, дәркетмәнин индуктив јолуна мисалдыр. О мүсаһибә вә шакирдләрин мүстәгил иши кими методлардан истифадә просесиндә тәтбиг олунур. Индуксија синфин јүксәк фәаллығыны тә'мин едир вә буна көрә дә тә'лим практикасында ондан тез-тез истифадә едилир.

---

1 Рубинштейн Л. С., О мышлении и путях его исследования. М., 1958, сәһ. 29.

Лакин билијин верилмәсиндә башга јолдан — үмуми мә'луматдан (бүтөвдән) дә башламаг олар. Бу заман сонрадан апарылан анализ шакирдләри инандырачаг ки, сөзүн лексик мә'насы онун тәркибиндәки морфемләрин мә'насы илә мүәјјән едилир. Дедуксија, вахта гәнаәт етмәк имканы бахымындан, бөјүк үстүнлүјә маликдир. Мүәллим ондан, даһа чох, мүсаһибә узун сүрә билән һалларда истифадә етмәјә чәһд көстәрир. Бир сыра садә вә шакирдләр үчүн анлашыглы олан биликләрин верилмәсиндә дә мүсаһибә методуну сечмәк, демәк, индуксијаја мејл көстәрмәк әлверишли һесаб олунмур (саитләрин нөвләри, тәк вә чәм исимләр, кениш вә мүхтәсәр чүмләләр кими мөвзулары буна мисал көстәрмәк олар).

Мүгајисә вә гаршылашдырма. Бу вә ја дикәр дил һадисәсинин характер чәһәтләрини фәргләндирмәк үчүн биз онлары башга дил һадисәләри илә мүгајисә едирик.

Мүгајисәдән бир сыра һалларда истифадә олуна биләр. Шакирдләрин һәлә илк дәфә таныш олдуглары дил һадисәсинин охшар вә фәргли фактларыны мејдана чыхармагда бу пријомун әһәмијјәти чох бөјүкдүр. Мәсәлән, сифәтлә зәрфи мүгајисә едәркән шакирдләр һәмин нитг һиссәсинин охшар вә фәргли чәһәтләрини мејдана чыхарырлар.

Мүгајисә пријому сәслә һәрфин, саитләрлә самитләрин гаршылыглы сурәтдә өјрәнилмәсиндә мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Әсас вә көмәкчи нитг һиссәләрини онлар məһз бу пријомун сајәсиндә фәргләндирмәји өјрәнирләр. Исмин һаллары, фе'лин заманлары вә с. анчаг гаршылашдырма јолу илә мәнимсәнилир. Дүзкүн јазы тә'лиминә аид мәшғәләләрдә бир сыра орфографик гајдалар мүвафиг орфоепик гајдаларла мүгајисәли сурәтдә өјрәнилир. Сөзүн гысасы, ана дили курсу үзрә һеч бир бөлмә, һеч бир мөвзу дәркетмә просесинә мүгајисә вә гаршылашдырманы нүфуз етдирмәдән мәнимсәнилә билмәз.

Үмумиләшдирмә вә абстрактлашдырма. Шакирд мүхтәлиф дил фактларыны мүгајисә едәркән онларда бир сыра охшар вә бир-бириндән фәргли хүсусијјәтләр көрүр. Мәсәлән, **күлчү, күллүк, күлүстан** сөзләриндә лексик чәһәтдән охшар чәһәти ашкара чыхарыр (бу сөзләрин һамысы **күл** сөзү илә бағлыдыр) вә онларда үмуми һиссәнин **«күл»** көкүндән ибарәт олдуғуну мүәјјән едир. Бунун әсасында о, нәтичә чыхарыр ки, һәмин сөзләри онларын үмуми лексик һиссәси олан **күл** сөзү бирләшдирир вә буна көрә дә бу гоһум сөзләрдә **«күл»** көк адланыр. Бу кими тәк-тәк дил һадисәләри үзәриндә апарылан тәһлилдән бүтүн синфин ејни характерли һадисәләр үзәриндә системли ишә чәлб едилмәси үмумиләшдирмә демәкдир.

Өјрәнилән фактларын чәһәтләрини мүәјјәнләшдирәркән апарылан үмумиләшдирмәдә һәмин фактларын бир-бириндән фәргли чәһәтләри шакирдләрин диггәтини чәлб етмир, онлар бу һагда һеч дүшүнмүрләр дә. Мәсәлән, јухарыда көстәрилмиш нүмунәдәки сөзләрдән биринин конкрет мә'насы, гәбул етдикләри шәкилчиләрин јазылышы, онларын ифадә етдикләри мә'на, һәмин сөзләрин нә кими мүхтәлиф формалара дүшә билмәси вә с. шакирдләри марагландырмыр, онларын диггәтини чәлб етмир.

Нүмунәдәки јалныз көстәрилән әламәтләрә истинадән абстрактлашдырма апарылыр вә көкүн нә олмасы һаггында нәтичә чыхарылыр. Нәзәрә алынмалыдыр ки, абстрактлашдырма вә үмумиләшдирмә бир-бири илә сых әлагәдар просеслардир.

Scanned with MOBILE SCANNER

Абстрактлашдырма вә үмумиләшдирмә методик priјом кими ана дилиндән билијләрин мәнимсәнилмәсиндә бөјүк рол оjнаjыр. Шакирдләр үмумиләшдирмә апараркән аjры-аjры дил фактларындакы үмуми чәһәтләри аjырмағы өjрәнирләр. Үмумини көстәрмәк үчүн ону сөзлә ифадә едир, һәмин үмумиjә дахил олан факт вә һадисәләри бир-бири илә әлагәләндирирләр. Анлаjыш мәһз бу јолла мәнимсәнилир. Абстрактлашдырма вә үмумиләшдирмәни тә'лим просесинә дахил етмәдән һеч бир лингвистик анлаjышы шакирдләрә мәнимсәтмәк мүмкүн деjил. Анлаjышлар исә, мә'лум олдуғу үзрә, ана дили тә'лиминин нәзәри әсасыны тәшкил едир. Буну да унутмаг олмаз ки, анлаjышларын формалашдырылмасында һәр чүр үмуми әламәтләри деjил, өjрәнилән дил фактлары групуну башгаларындан фәргләндирән ән вачиб әламәтләр әсас тутулмалыдыр.

Мүвафиг анлаjышлара шакирдләри мүстәгил јијәләндирмәк мәгсәдилә мүәллим тәһлил вә мүгаjисә үчүн лазыми мигдарда елә охшар вә ја фәргли дил фактлары сечмәлидир ки, онлардакы ән вачиб әламәтләри үзә чыхармагла өjрәнилән анлаjыша тә'риф вермәк мүмкүн олсун. Мәсәлән, шакирдләрә сөздүзәлдичи шәкилчиләр һаггында үмумиләшмиш тәсәввүр вермәк үчүн бир сыра еjникөклү сөзләр үзәриндә иш апармаг кифаjәтдир. Лакин онларда үмумиләшмәнин јаранмасы үчүн бу һәлә аздыр; сөз јарадычылығы просеси илә бағлы олан бу мүһүм васитәнин аjры-аjры нитг һиссәләри илә әлагәдар өjрәнилмәси дә һәмин мәгсәдә наил олмагда һәлледичи рол оjнаjыр.

Тәснифетмә вә диференсиасија. Үмумиләшдирмә билаваситә тәснифетмә вә диференсиасија пријому илә сых бағлыдыр. Шакирд фактларда вә дил һадисәләриндәки үмуми чәһәтләри, еләчә дә фәргләри мүәjјәнләшдирәркән, онлары мүхтәлиф групларa аjырыр, мүәjјән бөлүjә дахил етмәк имканы газаныр. Охшар вә фәргли чәһәтләринә көрә дил һадисәләринин бу чүр групларa, јарымгрупларa аjрылмасы тәснифетмә (вә ја системләшдирмә) адланыр.

Нәзәри материалларын тәснифи өз әксини мәктәб курсунун гурулушунда тапмышдыр. Өз характеринә көрә фәргләнән материаллар хүсуси бөлмәләрдә әһатә олунмушдур (фонетика, лексика, сөз јарадычылығы, морфолокија, синтаксис). Һәр бөлмәнин дахилиндә групллашмалар да апарылмышдыр. Мәсәлән, морфолокијада бүтүн лексик-грамматик ваһидләр (сөзләр) фәргли-охшар чәһәтләринә көрә мүхтәлиф нитг һиссәләринә, булар исә өз нөвбәсиндә даһа кичик сөз групларына аjрылмышдыр. Исимләрин үмуми вә хүсуси, тәк вә чәм олмасы үзрә групларa бөлүнмәсини, мәгсәдә көрә бүтүн чүмләләрин нагли, суал вә әмр чүмләләри ады алтында тәсниф едилмәсини вә с. буна мисал көстәрмәк олар.

Демәк, ана дили үзрә тә'лим материаллары шакирдләрә әввәлчәдән тәсниф едилмиш шәкилдә чатдырылыр. Бу исә аjдын мәсәләдир ки, мәнимсәмәни асанлашдырмагда мүәjјән рол оjнаjыр. Лакин тә'лим ишинин еффективлијинин тә'мин етмәкдә әсас шәрт өjрәнилән материалда һәмин ардычыллығы шакирдләрин шүурлу сурәтдә дәрк етмәсиндән, газандыглары билијләри мүәjјән системә салмаға наил олмаларындан ибарәтдир.

Адәтән системә јалныз мә'лум мә'луматлар дахил едилир. Тутаг ки, шакирдләр садә чүмләнин бүтүн типләрини өjрәнмишләр. Индисә, онлар һәмин билијләринә истинад едәрәк өjрәнирләр ки, бүтүн чүмләләрдә үмуми чәһәтләр һансылардыр, булары бир-биринә бағлаjан нәдир вә бир-бириндән нә илә фәргләнирләр. Бүтүн чүмләләрдә үмуми чәһәт онларын мүәjјән грамматик әсаса малик олмасында өзүнү көстәрир. Лакин бә'зи чүмләләрин грамматик әсасы ики баш үзвдән (мүбтәда вә хәбәрдән), бә'зи чүмләләринки исә јалныз бир баш үзвдән ибарәт олур. Бу хүсусијјәтинә көрә бүтүн садә чүмләләр чүттәркибли вә тәктәркибли олмагла ики нөвә аjрылыр. Тәктәркибли чүмләләр өз грамматик әсасынын ифадә формасына көрә дә еjни чүр олмур. Онлардан бә'зиләри грамматик әсасы јалныз хәбәрдән (шәхссиз чүмлә), бә'зи тәктәркибли чүмләләр исә тәкчә мүбтәдадан (адлыг чүмлә) ибарәт олур. Нәһаjәт, баш үзвү тәкчә хәбәрдән ибарәт тәктәркибли чүмләләри дә еjни бир група дахил етмәк мүмкүн деjил, чүнки онлардан бә'зиләриндә һәрәкәт, һөкм ону ичра едәнин гәтијјән иштиракы олмадан баш верирсә, бә'зиләриндә геjри-мүәjјән шәхс тәрәфиндән ичра олунур.

Мүсаһибә јолу илә бу чүр иш апарылмасы нәтичәсиндә шакирдләр бүтүн садә чүмләләри өзүндә бирләшдирән системли схем тәртиб едирләр.

Дил материалынын тәсниф едилмәси вә диференсиаллашдырылмасы онун мүвәффәгијјәтлә мәнимсәнилмәсинә чох әлверишли имкан јарадыр. Булар, С. Ф. Жуковун чох доғру олараг көстәрдији кими, «ана дили курсунда онун бүтүн тәдриси боју бир гырмызы хәтт кими кечир. Чүмләләр онун нөвләринә көрә, сөзләр нитг һиссәләринә вә башга грамматик категоријаларa көрә, сәсләр мүәjјән хүсусијјәтләринә көрә, орфограмлар исә мүвафиг групларa көрә дәгиг тәсниф олунмалыдыр».[1]

Проблемли ситуасијанын јарадылмасы. Шакирдләри әгли чәһәтдән фәал ишләмәjә чәлб етмәк үчүн онларда билијләри мәнимсәмәjә чидди еһтијач һисси оjатмаг мүмкүн шәртдир. Бу еһтијач о заман даһа чох меjдана чыхар ки, шакирд тә'лим просесиндә мүәjјән чәтинликләрлә гаршылашыр; о һисс едир ки, лазыми мә'луматлары әлдә етмәдән һәмин чәтинликләрин өһдәсиндән кәлә билмәз. Бу, мәһз дәркетмә фәалијјәтинин өз тәләбләриндән ирәли кәлир; белә ки, «фәалијјәт ... даима мүбаризә апармаг, манеәләри арадан галдырмағы бачармаг демәкдир... һеч бир фәалијјәт: а) манеәләри көрмәдән, б) онлары арадан галдырмаға чәһд көстәрмәдән вә в) буна һәгигәтән наил олмадан кечинә билмәз, мә'насыз олар».[2]

Дәрк едилмиш чәтинликләрин арадан галдырылмасы үчүн еһтијачдан ирәли кәлән ахтарышлар апармаг јолларыны педагожи әдәбијјатда проблемли (ахтарычылыг) ситуасија адландырмаг гәбул едилмишдир. Проблемли ситуасија јаратмаг priјому шакирдләрин мүстәгил ишләри методу илә әлагәдар олуб, онлары бир сыра мүстәгил ишләрә чәлб етмәjин илк аддымларыны тәшкил едир. Бу методик priјом шакирдләри анализ вә синтез, мүгаjисә, үмумиләшдирмә лингвистик експеримент вә с. кими priјомлардан истифадәjә дә тәһрик едир.

---

[1] Жуков С. Ф. Психологические основы оценки занятий по родному языку и умственного развития младших школьников, Вопросы психологии, 1972, № 3, сәһ. 74.

[2] Ушинский К. Д. Сбор. соч. т. X. М., 1950, сәһ. 566.

Scanned with MOBILE SCANNER

Чәтинликләри мүхтәлиф васитәләрлә јаратмаг мүмкүндүр, лакин белә һаллар даһа чох о заман мејдана чыхыр ки, шакирдләрә верилән тапшырығын һәлли бир нечә фәрзијјә илә бағланыр вә онлардан јалныз бири дүзкүн олур. Һәмин фәрзијјәләрдән биринин дүзкүн, галанларынын исә сәһв олдуғуну сүбута јетирмәк мәһз чәтинлији арадан галдырмаг демәкдир.

Проблемли вәзијјәт илк бахышда һеч дә чәтин көрүнмәјән бу кими тапшырыглар үзәриндә гурула биләр: 1) **парылтылы** сөзүнү тәһлил един, 2) **Сара ағыллы гыздыр** чүмләсини тәһлил един, 3) һансы дүздүр: **Јашаркил кәлди**, јохса **Јашаркил кәлдиләр**.

Парылтылы сөзү -лы шәкилчиси васитәсилә исимдән әмәлә кәлмиш сифәтдир. Шакирдләр бу сөзүн көкүнү (парылты) дә парчаламаға, онун «әсл көкүнү» тапмаға чәһд көстәрәчәкләр. Лакин нәтичәдә мә'лум олачаг ки, һәмин сөз јалныз бир морфемдән ибарәтдир. Икинчи тапшырыгдакы чәтинлик бунунла әлагәдардыр ки, һәмин чүмләдә **гыздыр** сөзүнү ајрылыгда хәбәр һесаб етмәк дүзкүн дејил әкс һалда чүмләнин грамматик әсасыны мүәјјәнләшдирмәкдә сәһвә јол верилләр. Нәһајәт, үчүнчү тапшырыгда мүбтәданын әслиндә чәм олмасы сүбута јетирилмәлидир ки, икинчи нүмунәнин дүзкүн олдуғу нәтичәси чыхарылсын.

Тә'лим ишиндә ахтарычылыг ситуасијалары һәм јени материалын өјрәнилмәси просесиндә, һәм онун тәкрары илә әлагәдар, һәм дә үмумијјәтлә, мүхтәлиф типли өјрәдичи чалышмалар үзәриндә иш заманы јарадыла биләр.

Јени материалын мәнимсәдилмәси просесиндә мүәллим шакирдләрин гаршысында мүәјјән проблем гојур, мүшаһидә үчүн дил материалы верир вә шакирдләр ону тәһлил едәрәк, өзләри мүәјјән нәтичәјә кәлир, лазыми тә'риф вә ја гајданы формалашдырырлар. Бу заман онлар мүәјјән мәсәләләри ајдынлашдырмаг үчүн дәрслијә, лүғәтләрә дә мүрачиәт едә билирләр. Конкрет бир нүмунә. Шакирдләри һәмчинс вә һәмчинс олмајан тә'јинләр һаггында мүстәгил олараг анлајыш әлдә етмәјә һәвәсләндирмәк үчүн ашағыдакы кими проблем вәзијјәт јаратмаг мүмкүндүр.

Јазы тахтасында белә бир чүмлә јаздырылыр: **Ишә тәләсән тунч сифәтли фәһләләр чәлд катерә долушдулар.** Ики шакирд бир-бири илә мүбаһисә едир: бири **ишә тәләсән** вә **тунч сифәтли** сөзләрини һәмчинс тә'јин һесаб едир, дикәри исә бу фикирлә разылашмыр. Һәр икиси мүәјјән әсаслар көстәрир, өзләринә тәрәфдарлар тапырлар. Мүбаһисәнин ахыры көрүнмүр.

Демәк, проблем дүзкүн гојулмушдур. Бу сөз-сөһбәтдән сонра шакирдләр дәрсликдәки мүвафиг програм материалына истинад едир, ону өјрәнир вә нәтичә чыхарырлар.

Әкәр проблем тәкрар вә ја мөһкәмләндирмә просесиндә ирәли сүрүлүрсә, онун һәллиндә шакирдләр бүтөвлүкдә мөвчуд биликләринә әсасланырлар.

Проблемли тапшырыгларын һәлли просесиндә шакирдләр мүбаһисәјә киришә биләрләр; бу анчаг ишин фајдасынадыр. Чүнки нәјиси сүбут етмәк үчүн апарылан мүбаһисәләр, фикир ихтилафлары фонунда, нәһајәт, мүәллимин сөзү даһа тәсирли сәсләнир, синфин бүтүн диггәти онун дедикләринә чәлб олунур. Мүәллим, бир нөв, арбитр кими чыхыш едир.

Алгоритмләшдирмә вә програмлашдырма.

Сон дөврләрдә кибернетиканын инкишафы вә тә'лим гурғуларынын мејдана чыхмасы илә әлагәдар мәктәбләрә програмлашдырылмыш тә'лим идејасы нүфуз етмишдир. Бу идејаја мүвафиг олараг програмлашдырылмыш дәрсликләр, тапшырыг вә чалышмалардан ибарәт вәсаитләр вә с. јарадылмышдыр. Ајры-ајры мүәллим вә методистләрин програмлашдырылмыш тә'лимә хүсуси мејл көстәрмәләри тәсадүфи характер дашымыр. Онлар бу тә'лимдә шакирдләрин тәкчә дәркетмә фәаллығыны вә мүстәгиллијини инкишаф етдирмәјин сирләрини дејил, дәрсдә фәрдиләшдирмәни һәјата кечирмәјин имканларыны да ачыгча көрә билирләр. Бундан башга, онлара белә бир факт да там шәкилдә ајдындыр ки, програмлашдырма синифлә мүнтәзәм олараг әкс-әлагә јаратмаға, беләликлә, материалы һәр бир шакирдин нә дәрәчәдә мәнимсәдијини ашкар етмәјә имкан верир. Бу исә тә'лим просесини идарә етмәкдә чох вачиб шәртдир. Ахы шакирдләрин биликләриндәки чатышмазлыглар, долашыглар чох заман ондан ирәли кәлир ки, мүәллим ади нәзарәт системиндән истифадә етмәклә шакирдин нәдә кери галдығыны көрмүр вә она вахтында көмәк көстәрә билмир.

Бүтүн бунлара бахмајараг, програмлашдырылмыш тә'лим бә'зи мәнфи чәһәтләринә көрә (мүәллим вә шакирдин ишини мүрәккәбләшдирмәси, бә'зи әмәлијјатларын механики олараг јеринә јетирилмәси, тә'лим ишиндә коллектив мүнасибәтин позулмасы вә с.) бөјүк авторитет газана билмәмишдир. Һазырда онун аз-чох мәктәбләрдә анчаг ајры-ајры елементләриндән — алгоритмләшдирмәдән вә перфокартлардан кениш шәкилдә истифадә олунур.

Алгоритмләшдирмә биликләрин мәнимсәнилмәси просесини, јахуд тапшырыгларын јеринә јетирилмәсини ајры-ајры компонентләрә парчаламағы әсас тутур; нәзәрдә тутулан нәтичәјә шакирдин пиллә-пиллә чатмасыны тә'мин едир. Онун әсасында апарылачаг әгли әмәлијјатын характер вә ардычыллығына аид лазыми тәләбләр дурур. Мәсәлән, сөзүн тәркибинә көрә дүзкүн тәһлилинә ашағыдакы тәләбләр (көстәришләр) верилир:

1. Сөзү формасына көрә дәјишдир (башга һалда ишләт, мәнсубијјәтә көрә дәјишдир вә с.) вә дәјишән һиссәни көстәр — һәмин һиссә сөздәјишдиричи шәкилчидир.
2. Верилмиш сөзү она гоһум олан сөзләрлә мүгајисә ет, онлардакы үмуми һиссәни көстәр — һәмин һиссә көкдүр.

Бу чүр тәләбләр алгоритм адыны алмышдыр. Алгоритмләр мүһакимәни дүзкүн гурмағын көзәл нүмунәсидир. Бунлар шакирдләрә мәнтиги тәфәккүрүн приjомларыны мәнимсәтмәкдә чох мүһүм рол ојнајыр, онлара грамматик тә'риф вә гајдалары дүзкүн тәтбиг етмәкдә лазыми фикри әмәлијјатлар апармағы өјрәдир. Буна көрә чалышмаг лазымдыр ки, шакирдләр мүәллимин һазыр шәкилдә вердији тәләбләр әсасында өзләри дә мүстәгил сурәтдә тәләбләр тәртиб едә билсинләр. Мүһакимәнин кедишини әјаниләшдирмәк үчүн алгоритмләри схем шәклиндә вермәк вә бу заман аргумент вә нәтичәләри дә араја дахил етмәк мәгсәдәујғундур.

Нөвбәти програм материалыны шакирдләрин нечә мәнимсәдикләри һаггында тез вә дәгиг мә'лумат әлдә етмәк үчүн мәктәбләрдә

Scanned with PDF MOBILE SCANNER

перфокартлардан вә онун вариантларындан кениш истифадә олунур. Буну дејә билмәрик ки, перфокартлардан истифадә асан вә әлверишлидир, лакин әкс-әлагә јаратмагда вахта кејлн гәнаәт етмәјә имкан верир.

Сualларын тәтбиги. Грамматик категоријаларын вә сөз формаларынын мәнимсәдилмәсиндә суаллардан мәктәб тәчрүбәсиндә чох дан истифадә олунур. Мәсәлән, шакирдләр исимләри *к и м?* *н ә?* *һ а р а?* фе'лләри *н ә е д и р? н ә е т д и? к и м д и р?* суалларына көрә асанлыгла мүәјјән едә билирләр.

Әлбәттә, бу кими суаллар бир сыра һалларда һеч дә мәнтигсиз үјгун кәлмир. Бунлара еһкам кими јанашсаг шакирд чәтин вәзијјәтә дүшәр вә һәтта сәһв јол верә биләр. Мәсәлән: «Гурд гузуја деди» чүмләсиндә **гурд** сөзүнә *н ә?* гузуја сөзүнә исә *н ә ј ә?* суалыны гојмаг мәнтигли олмаз. Јахуд, **олду** фе'линә *н ә е т д и?* суалыны верәндә әчаиб сәсләнир. Бу кими суалларын сајыны истәнилән гәдәр артырмаг мүмкүндүр.

Бүтүн бунлар суаллардан истифадәјә бә'зи методистләрдә шүбһә илә јанашмаг мејли јаратмышдыр. Һәтта бә'зи мәшһур методистләр морфолокија вә синтаксисә аид суаллары грамматика китабларындан чыхармағы тә'кидлә тәләб етмишләр.

Суалларын әлејһинә чыханлар, әлбәттә, мүәјјән мә'нада һаглыдырлар. Һәр бир грамматик һадисә мүхтәлиф чәһәтләрдән характеризә олунур. һәмин һадисәләри она охшар олмајанлардан фәргләндирмәк үчүн тәкчә бир әламәти әсас тутмаг чох заман кифајәтләндирмчи олмур. Шакирдләр грамматик категоријанын әламәтләри сырасында ән чох суаллара истинад едирләр. Суаллар исә онларын, әсасән, семантик чәһәти илә бағлы олур. Бу әламәтлә кифајәтләндикдә өјрәнилән дил һадисәсинин хүсуси грамматик әламәтләри көлкәдә галыр. Мүәјјән морфоложи вә грамматик һадисәнин мәнимсәнилмәсиндә јалныз суаллара истинад едилмәси илә әлагәдар чәтинликләрин гаршыја чыхмасы мәһз јухарыда көстәрилән фактла изаһ олунур.

Лакин бүтүн бунлар о демәк дејил ки, суаллар грамматиканын тәдрисиндә кәрәксиздир. Ахы сөһбәт ади суаллардан јох, методик суаллардан кедир. Елә суаллардан ки, онлар грамматикаја аид илкин тәсәввүр вә анлајышларын формалашдырылмасында мүәјјән васитә ролуну ојнајыр. Шакирд һеч вахт **Бакы бөјүк шәһәрдир** чүмләсиндә **Бакы** сөзүнүн *н ә?* суалына чаваб олмасыны ағлына батыра билмәз. Лакин һәмин сөзүн мүбтәда олдуғуну сүбут етмәк үчүн она һәмин суалы вермәк сәһв дејил. Суаллар методик пријом кими, грамматиканын өјрәнилмәсиндә бөјүк әһәмијјәт кәсб едир вә ондан имтина етмәјә һеч бир әсас јохдур.

Методик суаллардан һаллары, нитг һиссәләрини вә чүмлә үзвләрини фәргләндирмәкдә истифадә олунур. Табели мүркәкәб чүмләләрә кәлдикдә, бир заман суаллар онлары мәнимсәмәјин әсас васитәси һесаб олунурду. Инди исә мәктәб тә'лиминдә онларын тәснифинә структур-семантик бахымдан јанашылмасы илә әлагәдар олараг, баш чүмлә илә будаг чүмләнин бир-бирилә бағланмасы васитәләри вә бунларын арасындакы грамматик әлагәләр өн плана чәкилмишдир. Шакирдләр илк нөвбәдә будаг чүмләнин баш чүмләјә һансы васитә илә бағландығыны вә онун мә'насыны изаһ етмәли, јалныз бундан сонра она суал гојмалыдыр. Әлбәттә, бу јанашмада суал һәлледичи рол ојнајыр. Лакин бә'зи будаг чүмләләрә суал верилмәсинин мүмкүн олмамасы истисна һал кими инкар едилмир. Белә һалда табели мүрәккәб чүмләнин типи онун формал-грамматик вә мә'на көстәричиләринә көрә мүәјјәнләшдирилир.

Лингвистик експеримент. Грамматиканын тәдрисиндә белә фактларла чох тез-тез растлашмаг олур ки, суалларын тәтбиги, һәр һалда истәнилән нәтичәни верә билмир. Методик суалларын еффектли олмадығы бүтүн мәгамларда чәтинлији арадан галдырмаг үчүн лингвистик експеримент пријомуна мүрачиәт олунур. Бу пријомун маһијјәти гаршыја гојулан мәгсәддән асылы олараг мүәјјән морфоложи форманы вә ја синтактик конструксијаны она мувафиг олан башгасы илә әвәз етмәкдән ибарәтдир; мәсәлән, чүмләдә бу вә ја дикәр исмин адлыг, јохса гејри-мүәјјәнлик билдирән тә'сирлик һалда ишләндијини мүәјјәнләшдирмәк үчүн онун тә'сирлик һал шәкилчиси гәбул едә билиб-билмәмәси илә јохламаг олар; әкәр едәрсә, демәк, тә'сирлик һалдадыр, етмәзсә, адлыг һалда олмасы һөкмүнү ирәли сүрмәк мүмкүндүр.

Синтактик ваһидләрлә дә әлагәдар ејни експериментдән истифадә етмәк олар: ајдын олмајан синтактик конструксија онун ајдын олан варианты (синоними) илә әвәз едилир. Мәсәлән, **Бу елә китабдыр ки, һәр саһәдән мә'лумат верир** чүмләсиндә будаг һиссәсинин нөвүнү тә'јин етмәк үчүн ону бүтөвлүкдә садә чүмләјә чевирмәк кифајәтдир. Белә әвәзетмәләр просесиндә шакирдләр һәр чүмләнин услуби чаларлары үзәриндә мүшаһидә апарыр, ејни заманда дүзкүн оланла дүзкүн олмајаны фәргләндирмәји өјрәнирләр.

Әјаниликдән истифадә. Ана дили тә'лиминин еффектив пријомларындан бири дә әјаниликдән истифадәдир.

Көрмә гаврајышына әсасланмаг тә'лим материалынын өјрәнилмәсини хејли асанлашдырыр. Лакин әјани васитәләрин әһәмијјәтини јалныз бурада көрмәк аздыр. Ана дили дәрсләриндә шакирдләр абстракт анлајышларла вә үмумиләшдирмәләрлә гаршылашырлар. Абстраксија анлајышы исә фактлара әсасланыр вә о заман јахшы мәнимсәмә нәтичәси верир ки, һәмин фактлар груплашдырылараг, тәсниф едиләрәк үмумиләшдирилсин. Бундан башга, әјани васитәләрин бир чоху шакирдләрин ахтарышлар апармасыны тәшкил етмәјә, онлары дүшүндүрмәјә сөвг едир. Бу да әјанилијин чох фајдалы олдуғуну көстәрән чәһәтләрдәндир.

Әјанилијин көрмә (визуал) вә ешитмә (акустик) нөвләри вардыр. Ана дили дәрсләриндә истифадә олунан көрмә әјанилијә һәр шејдән әввәл, чәдвәлләр, схемләр вә шәкилләр дахилдир. Бунлар ири форматлы кағызларда, ајры-ајры вәрәгәләрдә, открыткаларда, транспарантларда, кинолентләриндә, диаплјонкаларда, јазы тахтасында, албомларда, мәктәб дәрслијиндә вә с. өз әксини тапа билир. Ешитмә әјани васитәләр исә грампластинкалар вә ја магнитофон ленти васитәсилә сәсләндирилән сәсјазмаларындан ибарәтдир.

Ана дилинин тә'лиминдә әјани васитәләрин ән чох јајылмыш нөву чәдвәлләрдән ибарәтдир. Шакирдләрин фикри фәаллығыны гүввәтләндирмәк, дил материалыны онларын мүстәгил тәһлил едиб нәтичә чыхара билмәләринә имкан јаратмаг үчүн сон дөврләрдә мүәллимләр һәрәки чәдвәлләрдән истифадәјә хүсуси мејл көстәрирләр; белә чәдвәлләрдә ајры-ајры морфемләр, сөз вә сөзбирләшмәләри кағызда асанлыгла гатланыр, өз шәклини дәјишир вә с., беләликлә,

Scanned with MOBILE SCANNER

өјрәнилән материалла әлагәдар дил һадисәләри дәјишә, бир-бирини әвәз едә билир. Һәрәки чәдвәлләрин һазырланмасына шакирдләрин өзләри чәлб едилир; бу ишә онлар хүсуси марагла гошулурлар.

Ана дили дәрсләриндә схемләрдән истифадә дә хүсуси јер тутур. Бунлар, әсасән, график ифадәләрдән (мәсәлән, грамматик тәһлилин схеминдән), рәсмхәт характерли, шәрти ишарәли әјани вәсаитләрдән вә с. ибарәт олур. Белә схемләр дәрсликләрдә өз кениш әксини тапмышдыр. Дил һадисәләринин график чәһәтдән әкс етдирилмәси тә'лим материалыны даһа јахшы, әтрафлы тәсәввүр етмәјә имкан верир, анализ просесини сүр'әтләндирир, мәнимсәмәнин тез вә дәриндән јохланмасыны хејли асанлашдырыр. Дәрслик мүәллифләринин тәглим етдикләри схемләр сөзүн сәс вә морфем тәркибини, сөз бирләшмәләри вә чүмләләрин структурасыны, сөз јарадычылығы моделләрини, орфограмлардан јеринә көрә истифадә шәртләрини вә с. шакирдләрә әјани оларaг өјрәтмәкдә мүһүм рол ојнајыр. Бу имкандан мүәллим максимал дәрәчәдә истифадә етмәјә чалышмалыдыр.

Ана дилинин тәдрисиндә шәкилләрдән истифадәнин дә әһәмијјәти бөјүкдүр. Бунлар ән чох нитг инкишафы үзрә ишләрин васитәси һесаб олунур. Шакирдләр шәкилләр әсасында иншa јазыр, чүмләләр вә сөз бирләшмәләри тәртиб едир, шифаһи мүһакимәләр гурурлар. Бундан башга, шәкилләрдән лексика үзрә бир сыра анлајышлары ачмаға көмәк көстәрән васитә кими истифадә олунур, бунлар ајры-ајры нитг һиссәләринин әламәтләрини, чәтин сөз вә ифадәләрин мә'насыны шакирдләрин јахшы мәнимсәмәсиндә мүәјјән рол ојнајыр.

Шакирдләрдә нитг вәрдишләрини формалашдырмаг мәгсәдилә шәкилләрлә јанашы, сон дөврләрдә техники васитәләрдән олан диафилм вә сәсјазмаларынын кениш тәтбиги дә јахшы нәтичә верир.

Әлбәттә, тә'лимин мүхтәлиф мәрһәләләриндә әјаниликдән мүхтәлиф шәкилдә истифадә олунур. Јени материалын изаһында о, шакирдләри ахтарычылыға, мүстәгил нәтичәләр чыхармаға тәһрик едир; мөһкәмләндирмә мәрһәләсиндә онлара әлдә етдикләрини практикаја тәтбиг етмәји өјрәдир; тәкрар мәрһәләсиндә бачарыг вә вәрдишләрин ашыланмасына көмәк көстәрир; нитг инкишафы мәшғәләләриндә өз фикирләрини мүстәгил олараг ифадә етмәјә алышдырыр вә с. Әјаниликдән истифадә чох вачиб методик пријомлардандыр. Лакин о, јалныз педагожи мәгсәдләрлә вә дәрсин вәзифәләри илә сых әлагәләндирилдикдә фајдалы олур.

НӘЗӘРИ ГЕЈДЛӘР

ЕПИСТОЛЈАР ҮСЛУБ ҺАГГЫНДА

Интизар САЛЕҺОВА

Азәрбајчан ССР ЕА Дилчилик Институтунун елми ишчиси

ОРТА мәктәбдә Азәрбајчан дилинин нәзәри тәчрүби мәсәләләри үзви шәкилдә тәдрис олунур. Бунлардан бири дә IV—VIII синифләрдә өјрәдилән әмәли јазы формаларыдыр. Әмәли јазы формаларына дахил олан мәктублар вә онларын тәртиб едилмәси орта мәктәбдә мүһүм јерләрдән бирини тутур. Елми әдәбијјатда мәктубларын дилинин өјрәнилмәси илә мәшғул олан саһә **е п и с т о л ј а р ү с л у б** адланыр. Бу сөз јунан дилиндән — «епистола» (мәктуб) сөзүндән алынмышдыр. Мәктубларын өјрәдилмәсиндә башлыча јерләрдән бири онларын гурулуш вә дил хүсусијјәтләринин мүәјјәнләшдирилмәси тәшкил едир. Бу үслубун формалашмасында әсас рол ојнајан дилхаричи амил јазышанлар (адресат вә мүәллиф) арасында јазышманын гаршылыглы мәгсәдә јөнәлмәсинә сәбәб олан мүәјјән мәсафәнин мөвчудлуғудур. Бурада мәктуб мүәллиф тәрәфиндән адресата көндәрилир вә бу заман адресатын чаваб мәктубу да нәзәрдә тутулур. Бу да епистолјар диалогда мәктуб-монологларын фәалијјәт көстәрмәсинә сәбәб олур.

Јазышма просесиндә мүгабил тәрәфлә тәдричи баш верән чанлы әлагә јохдур. Буна көрә дә ичтимаи нитг үнсијјәтинин әсас формасы олан диалог мәктубларда нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә өз апарычы ролуну итирир вә јерини даһа мүрәккәб бир формаја — монолога верир. Бу монолог биринчи шәхс тәрәфиндән сөјләнилир (јазылыр) вә икинчи шәхсә мүрачиәт олунур. Бу заман нитг просесиндә икинчи шәхсин иштиракы нәзәрдә тутулур, санки һәмин шәхс бүтүн просес мүддәтиндә актив фәалијјәтдәдир. Белә монологда диаложи нитг елементләриндән кениш истифадә олунур, буна көрә дә бу монолог диалога јахынлашыр. Бунунла белә, епистолјар монолог да һәр һансы дикәр монологлар кими диалогдан фәргләнир, хүсуси характер кәсб едир. Ону «моноложи диалог» адландырмаг даһа јахшы оларды.

Епистолјар үслубу дикәр функсионал үслублардан фәргләндирән лингвистик әламәтләр арасында исә ашағыдакылар хүсусилә сечилир: 1) һадисәнин биринчи шәхс тәрәфиндән нәгл едилмәси вә буна көрә дә I шәхс әвәзлијиндән истифадә олунмасы; 2) конкрет адресата мүрачиәт вә бунунла әлагәдар II шәхс әвәзлијинин мөвчудлуғу; 3) функсионал чәһәтдән хүсуси чаларлыга малик дил ваһидләринин — тәркибләр вә сөз бирләшмәләринин, мәктубларын әввәлинин вә сонунун формалашмасында иштирак едән стандартларын мөвчуд олмасы; 4) адресата мүрачиәтлә әлагәдар олараг мүхтәлиф гурулушлу хитабларын иштиракы вә с.

Бу үслуб дикәр функсионал үслубларла сых әлагәдә олан, лакин онлардан кәскин фәргләнән, фәрди хүсусиjjәтләрә малик бир үслубдур. Аjры-аjры мәктубларын конкрет мәгсәдиндән, һәмчинин мүәллифин фәрди јарадычылығындан асылы олараг мәктуб бу вә ја дикәр функсионал үслуба јахынлашыр, онун ифадә васитәләриндән истифадә едир, бунунла белә, өзүнүн фәргләндиричи әламәтләрини горујуб сахлаjыр. Јазышманын мәгсәдиндән асылы олараг епистолjар үслуб ашағыдакы жанрлара бөлүнүр. 1) ади мәишәт мәктублары; 2) достлуг мәктублары; 3) рәсми мәктублары хатырладан мәктублар.

Епистолjар үслуб бу жанрларын садәчә бир јерә јығылмасындан деjил, онларын бир-бири илә гаршылыглы әлагәсиндән ибарәтдир. Бу жанрлары аjры-аjрылыгда тәһлил етмәк олар. Лакин һәр бир жанрын конкрет бир мәгсәдә хидмәт етмәси епистолjар үслубу дикәр үслублардан фәргләндирән хүсуси әламәтләри арадан чыхармыр. Демәк олар ки, һәр бир жанр ики чәһәти: онун конкрет мәгсәдләриндән ирәли кәлән вә үмумиjjәтлә, епистолjар үслуба хас олан әламәтләри өзүндә бирләшдирир. Аjры-аjры үслубларын дил ваһидләри, һәтта, бүтөв бир һиссәси жанрларын конкрет јазылма мәгсәдиндән асылы олараг һәмин жанрларда ишләнә биләр. Лакин бу вахт онлар епистолjар үслубун хүсусиjjәтләрини газанырлар. Буна көрә дә һәр бир жанрын тәһлили заманы нәзәрә алмаг лазымдыр ки, епистолjар үслуб мүстәгил үслуб кими мөвчуддур вә она аид олан үмуми функсиjа епистолjар үслубун бүтүн жанрлары үчүн үмумиләшдиричи маһиjjәт дашыjыр. Мәсәлән, С. Вурғунун Исрафил Мәммәдова, Мәлик Хаифә јаздығы мәктублары мүхтәлиф мәгсәдләрә хидмәт едир.

1) «...Азәрбаjчанын Муған чөлләри, Гошгар, Кәпәз вә Хачын булағын гарлы зирвәләри сәнин һүнәринлә фәхр едир. Ағсачлы аналарымыз, дүнjакөрмүш гочаларымыз сәнә үз тутараг чөрәjимиз сәнә һалал олсун дејирләр.

Тарих көстәрир ки, дүнjада әбәди галан бир шеj варса, о да инсанлыға көстәрилән јахшылыг вә һүнәрдир! Әсрләр кәлиб кечсә дә, дағ дөшүндән кедән чығырлар, гаjалара нәгш олунмуш һеjкәлләр вә абидәләр, бир дә сөз усталарынын јаратдығы дастанлар дедиjимиз јахшылыг вә һүнәри кәләчәк нәсилләрә нәгл едир, һүнәр саһиби исә даима кәнч вә чанлы галыр» (И. Мәммәдова јазылмыш мәктуб).

2) «Мәлик Хаиф јолдаша!

Сизин кәнч гәлбинизин мәһсулу олан мәктубунузу алдым. «Лалә» поеманызы да охудум. Әсәринниздән мә'лум олур ки, сиздә шаир гәлби вар...».

Биринчи мәктуб адресаты вәтән уғрунда мүбаризәjә даһа да руһландырмаг мәгсәдилә, икинчи мәктуб исә Мәлик Хаифин әсәри һаггында өз фикрини адресата чатдырмаг үчүн јазылмышдыр. Бу хүсусиjjәтләринә көрә мәктублары мүхтәлиф жанрларда бирләшдирмәк олур. Һәр ики мәктубу бәдии мәктублара дахил етмәк мәгсәдәуjғундур. Бунунла белә, бу мәктублар епистолjар үслуба хас олан (јухарыда бәһс олунан) әламәтләри дә өзүндә нүмаjиш етдирир.

Епистолjар үслубун бүтүн жанрлары үчүн үмуми олан функсиjа мүәллиф вә адресат арасындакы муәjjән мәсафәдә мә'луматларын верилмәси функсиjасыдыр. Мәктубда мә'луматлар адресата чатдырылыр. Мүәллифин фәрди хүсусиjjәтләри исә мә'луматларын характерини вә бунунла әлагәдар олараг, мәктубларын епистолjар үслубун

бу вә ја дикәр жанрына аид олмасыны муәjjәнләшдирир. Мәктубларын новләрә болүнмәси тамамилә мүәллифин фәрди јарадычылыг хүсусиjjәтләриндән, јазышманын мәгсәдиндән асылыдыр.

Епистолjар мәтнләр (мәктублар) әсасән үч тәркиб һиссәjә аjрылыр:

1) Илк, јахуд кириш һиссә.
2) Әсас һиссә.
3) Сонлуг.

Епистолjар мәтнин гурулмасында әсас функсиjаны кириш вә сонлуг дашыjыр. Белә ки, онлар епистолjар мәтни бүтөв бир нитг ваһиди кими муәjjәнләшдирир вә епистолjар мәтнин гурулуш хүсусиjjәтләрини даһа чох әјани сурәтдә көстәрир.

Мәктубларын кириш һиссәсиндә, адәтән, адресата мүрачиәт олунур, сонра исә өтәри дә олса һал-әһвал тутулур. Бурада верилән адресата мүрачиәт диалоглашдырылмыш епистолjар монологун әламәтләринин лингвистик ифадә васитәси вә епистолjар монологун диалоглашдырылмасы әламәтидир. Онларын әсас функсиjасы адресатын диггәтини өзүнә чәлб етмәкдир.

«Јолдаш Аjдын! Јаз көрүм евдә нә вар нә јох, ушаглара нечә бахырсан? Күлфәти нечә идарә едирсән. Мәһәллә ушаглары илә аран нечәдир? Рәһман илә көрүшүрсән, јох?...» (**Ч. Чаббарлынын оғлуна мәктубундан**).

«Әзиз Исмаjыл Османлы! Сизи—Азәрбаjчан драм сәнәтинин бөјүк артистинн өлкәнин ән јүксәк вә шәрәфли адыны алмаг мүнасибәтилә үрәкдән тәбрик едирәм» (**Һ. Аббасзадәнин И. Османлыjа мәктубундан**).

Сонлуг јекунлашдырычы формаларла характеризә олунур. Јазышмалары ардычыл олараг нәләдикдә бу формулаларын бир мәтндән (мәктубдан) дикәр мәтнә (мәктуба) кетдикчә дәjишдиjинин вә мүәллифин адресата мүнасибәтини ифадә етдиjинин шаһиди олуруг.

«Гардашлыг саламы илә...»

«Османа салам сөјлә. Меһдихана вә јолдашына ән сәмими саламларымы јетир. Хавәр бачыjа салам де, һәләлик. Сағ ол».

«Даһа нә јазым! Хатирим сәни чох истәjир, өзүмү јалғыз һисс едәjирәм. Москванын јахшы вахтыдыр, бир бәһанә илә кәл, кәзиб кеф чәкәк. Мәндән Хавәрә салам сөјлә. Јусифи мәним әвәзимдән өп. Сеjфиjә, Мирчәлала вә башга јахын достлара салам» (**Һ. Меһдинин С. Вурғуна мәктубларындан**).

Көрүндүјү кими, хитаблар, епистолjар үслубун башланғычыны вә сонлуғуну формалашдыран сөзләр үмуми функсионал үслубун штампларыны тәшкил едир. Лакин онларын ишләнмәсиндә мүәллифин јазы манерасы илә әлагәдар олараг фәрди нитг хүсусиjjәтләри дә өзүнү көстәрир.

Мәктубларын үчүнчү тәркиб һиссәсини әсас һиссә тәшкил едир. Бу һиссә илк һиссәдән сонра, сонлугдан әввәл—ортада ишләнир. Бурада данышылан һадисә илә әлагәдар олараг монуложи нитгин әсас нитг формалары өз әксини тапыр: 1) мә'лумат вермә; 2) нәгл етмә; 3) мүһакимә јеритмә.

Бу һиссәдә адресата ја муәjjән мә'лумат верилир, ја һадисә нәгл олунур, јахуд адресаты мараггландыран мәсәләләр һаггында мүһакимә

Scanned with MOBILE SCANNER

јурудулур. Бунунла әлагәдар олараг мүәллифләр дә үч типә бөлүнүр: 1) мә'лумат верән; 2) нәгл едән; 3) мүһакимә јүрүдән.

Әмәли јазылар үзрә ишин апарылмасында мәктубларын бу кими хүсусијјәтләринин нәзәрә алынмасы, зәнн едирик ки, мүәллим үчүн фајдалы ола биләр.

ГОШУЛМА ӘЛАГӘСИ ҺАГГЫНДА

Баһадыр ЧӘЛИЛОВ

Бакыдакы 182 нөмрәли мәктәбин мүәллими

АЗӘРБАЈЧАН дили синтаксисиндә һәлә өјрәнилмәмиш вә өз һәллини көзләјән мөвзулардан бири дә гошулма әлагәси вә бу әлагә әсасында јаранан гошулма конструксијалары мәсәләсидир.

Индијәдәк Азәрбајчан дилчилијиндә гошулмадан, әсасән, мүрәккәб чүмлә сәвијјәсиндә, бә'зән дә «бирләшдирмә» ады алтында вә бир гәдәр өтәри данышылмыш, мәсәләнин әсл маһијјәти кениш планда ајдынлашдырылмамышдыр.

С. Е. Крјучковун һаглы олараг көстәрдији кими, «гошулма әлагәләри мәсәләси илә аз таныш олмаг онларын јанлыш гијмәтләндирилмәсинә, һәтта синтактик сәһв кими изаһ олунмасына кәтириб чыхарыр. Гошулма әлагәләринин белә јанлыш баша дүшүлмәсинә педагожи тәчрүбәдә тез-тез тәсадүф олунур»[1].

Гошулманын маһијјәтини дүзкүн баша дүшмәк үчүн һәр шејдән әввәл ону билмәк лазымдыр ки, гошулма әлагәси һеч дә чох заман иддиа олундуғу кими (бу фикир, әсасән, рус дилчилијиндә һакимдир), табели вә табесизликдән фәргләнән ајрыча—үчүнчү синтактик әлагә типи дејил, онларын, јә'ни табели вә табесизлик әлагәләринин психоложи сәчијјә дашыјан хүсуси формасыдыр. Даһа доғрусу, гошулма тәфәккүр—нитг просесиндә төрәјән елә әлагәдир ки, о, синтактик бахымдан ја табели, ја да табесиз олур.

Гошулма әлагәсинин әсасында дајанан вә онун дикәр хүсусијјәтләрини шәртләндирән психоложи амил ону нәзәрдә тутур ки, бу типли конструксијаларда «икинчи тәрәф биринчи һиссә сөјләнәндән сонра, јахуд онун дејилиши заманы јада дүшүр» (Л. В. Шерба). Бу исә тәфәккүрдә сонрадан чанланан һиссәнин әввәлкиндән мүәјјән фасилә илә ајрылмасына сәбәб олур вә һәмин конструксијаја сонрадан әлавә олунма—гошулма хүсусијјәти верир: «Анчаг сиз нә заман ишарә етсәниз, гуллуғунузда һазырам, кичик бир гардаш кими» (М. Ибраһимов).

1. С. Е. Крючков. О присоединительных связах в русском языке. —«Вопросы синтаксиса современного русского языка», М., 1950, сәһ. 399.

Шүурда сонрадан чанланан икинчи тәрәфин әсас сөјләмдән нисбәтән узун фасилә илә ајрылмасы вә буна көрә дә биринчи тәрәфин (әсас сөјләмин) енән хәтт үзрә битмә интонасијасы илә мүшајиәт олунмасы, икинчи тәрәфин исә јүксәк тонла башланмасы гошулма әлагәсинин әсас фәргләндиричи әламәтләриндән олуб, онун интонасија хүсусијјәтини тәшкил едир. «Имамвердини илк дәфә М. С. Ордубадинин «Думанлы Тәбриз» тамашасында көрмүшдүм. Рәммал ролунда» («Әдәбијјат вә инчәсәнәт»).

Белә чүмләләрдә икинчи тәрәф бир нөв әсас сөјләмәдәки фикирлә әлагәдар олан әлавә мә'лумат верир, ону изаһ едир, тамамлајыр, дәгигләшдирир вә с. Бу исә гошулма әлагәли конструксијаларын семантик хүсусијјәти һесаб олунур: «Ахшам Москваја јола дүшүрәм—елми конфранса» (Р. Исмајылов).

Гошулма әлагәси һәм бағлајычылы, һәм дә бағлајычысыз олур. Әкәр биринчи һалда әсас әлагә јүкүнү бағлајычы өз үзәринә көтүрүрсә, икинчи вариантда бу вәзифә бүтүн ағырлығы илә интонасијанын өһдәсинә дүшүр.

Мүгајисә едәк:

а) **бағлајычылы:** «Нә гәдәр көз кәздирирдисә, охумадығы бир китаб көзүнә дәјмәди; һәтта бурада елә китаблар варды ки, онлары ики дәфә охумушду» (Ә. Гасымов); «Ешитмишдик ки, арвады она көз верир, ишыг вермир, һәм дә јаман гысганчдыр» (Анар); «Дајан, дајан, сөзүмү кәсмә, өзү дә бу күн сәнә, әзизи-мән, сүбутла чаваб верәчәјәм» (Ә. Чәфәрзадә).

б) **бағлајычысыз:** «Бүтүн бунлара бахмајараг, Хосров Теһраны дәруни бир мәһәббәтлә севирди — һәгиги оғул мәһәббәти илә» (М. Ибраһимов); «Ана, еви шәһәр советинә вермишәм—ушаг бағчасы үчүн» (Ә. Әбүлһәсән); «Фуад отаға кирән кими доғма вә әзиз бир иј дујду... тәзәчә үтүләнмиш палтар ији» (Анар).

Мисаллардан көрүндүјү кими, гошулма әлагәли конструксијаларын тәрәфләри арасында мүхтәлиф дурғу ишарәләри ишләдилир.

Гошулма чанлы данышыг дилинә хас олан дил һадисәсидир. О, нитг ахыны заманы синтактик ваһидләрин гејри-нормал сыраланмасы кими мејдана чыхса да, психоложи бахымдан чанлы данышыг үчүн тамамилә тәбии һал кими әсасландырыла биләр. Јазыда исә, шүбһәсиз ки, шифаһи нитгин тә'сири олуб, үслуби характер дашыјыр. Лакин буну фәрди јазычы үслубу кими дејил, јазылы вә шифаһи нитгләр арасында гаршылыглы әлагәнин нәтичәси олараг, нитгин тәбиилијини вә еләчә дә бәдиилијини артыран реал данышыг үслубу кими баша дүшмәк лазымдыр.

Бүтүн бу дејиләнләрә әсасән истәр нитг зәнчирини тәшкил едән ваһидләрин гурулушуна вә бағланмасына көрә, истәрсә дә аһәнкдарлыг бахымындан нитгин рәнкарәнклијинә сәбәб олдуғуну нәзәрә алараг, гошулма әлагәсинин һәм дә експрессив хүсусијјәтә малик олдуғуну сөјләмәк мүмкүндүр.

Арашдырмалар көстәрир ки, хәбәрдән башга, бүтүн үзвләр әсас сөјләмлә гошулма әлагәсиндә ола биләр. Лакин ишләнмә тезлијинә көрә бунлар арасында фәргләр вардыр. Әкәр чүмлә үзвләриндән бә'зиләринин гошулмасына даһа тез-тез раст кәлириксә, дикәрләри үчүн бу һал тәсадүфи характер дашыјыр. Конкрет нүмунәләрә диггәт јетирәк.

Scanned with MOBILE SCANNER

1) **Мүбтәданын гошулмасы:** «Бу күн хәстәханадан кәләчәкләр. Војенниләр» (В. Муса); «Баша дүшүрсән, Ичәришәһәр ме'марлығын фолклорудур. ону әсрләрлә тикибләр, мүхтәлиф нәсилләр, мүхтәлиф адамлар» (Анар).

2) **Тамамлығын гошулмасы:** «Ишләри јолуна салан кими, бирбаш сәни апарачағам шәһәрә, әмини дә» (Ч. Чаббарлы); «Бах, корүрсәнми, сәни буховладым... јаjлығымла» (Анар).

3) **Тә'јинин гошулмасы:** (О, чох заман чүмләјә өз тә'јинләнәни илә бирликдә гошулур): «Елә бил, ағ, тәмиз бир кағызын үстүнә ләкә дүшмүшдү—силинмәз, позулмаз ләкә» (Ә. Һачызадә); «Анана сөз вер, сәни бөјүдүнчә киприкләри илә од котүрмүш анана» (Ә. Гасымов).

4) **Зәрфлијин гошулмасы:** «Адилә шәкилдә күлүмсәјирди, өзү дә һәмишә Һәмзәнин севдији инчә тәбәссүмлә» (Ә. Гасымов); «Буна көрә дә Гасымов онун һөкмән бир шеј дејәчәјини козләјирди. Көзләјирди, амма горха-горха, еһтијатла» (Ә. Әбүлһәсән); «Мән сизә јер дә һазырламышам. Е'тибарлы бир достумун евиндә» (М. Ибраһимов).

5) **Әлавәнин гошулмасы:** «Јолдаш редактор, бағышлајын, сизи Адилә нараһат едәјир. Һәмзәнин јолдашы» (Ә. Гасымов); «Үрәјим ораны истәјир, тикинти меjданыны» (О. Саламзадә); «Ахы белә инсанлар вар—горхунун нә олдуғуну билмәјән инсанлар» (М. Ибраһимов).

6) **Хүсусиләшмәнин гошулмасы:** «Ахы, инсанлар дар күндә даһа мәтин олурлар. Хүсусән бизимкиләр» (О. Саламзадә); «Инсан ләјагәтинин, намусунун тапдандығыны көрәндә һәр шеји унудур, һәр шеји, һәтта үрәјиндә јеничә јува гуран илк мәһәббәтини дә» (Р. Исмајылов); «Кәрәк сиз јенидән, лап јенидән башлајасыныз, университети гуртардығдан сонра башладығыныз кими» (Ә. Гасымов).

Гошулма әлагәсинин көстәрилән хүсусијјәтләри илә таныш олдугдан сонра нәтичә олараг демәк лазымдыр ки, гошулма дил системиндә фәалијјәт көстәрән објектив һадисәдир. Одур ки, мәктәблиләрин нитгиндә, хүсусилә инша јазыларда бунун тәзаһүрү нормал һал сајылмалы вә шакирдин ифадә тәрзинин тәбиилији кими гијмәтләндирилмәлидир.

ӘДӘБИ ПОРТРЕТЛӘР ВӘ ИДЕЈА ТӘРБИЈӘСИ

Исмајыл ВӘЛИЈЕВ

Азәрбајҹан ССР Китабсеверләр Ҹәмијјәтинин әмәкдашы

ТӘДРИС просесиндә мүәјјән бир әдәби әсәрин тәһлили заманы, илк новбәдә, онун идеја-бәдии хүсусијјәтләриндән сөһбәт ачылыр. Бу исә тәбиидир. Чүнки әсәрин композисијасы, дили, үслубу вә орада тәсвир олунан һадисәләр, јарадылан образлар, типик характерләр, билаваситә әсәрин идејасы илә бағлыдыр. Мәһз әсәрин ичтимаи һәјатдакы функсијасы вә ролу да бунунла шәртләнир. Мә'лум олдуғу кими, мә'нәви инкишаф просесиндә әдәбијјат мүһүм идеоложи тә'сир күчүнә малик олмагла мә'нәви, әхлаги, идеја-естетик тәрбијә системиндә дә мүһүм јер тутур. Мүтәрәгги идејасы, зәнкин әдәби фикри, габагчыл, јеткин образлары илә әдәбијјат һәмишә кәнчләрин һәртәрәфли дүнјакөрүшүнә, јүксәк әхлаги вә мә'нәви камиллијә малик олмаларында, һәјатда фәал мөвге тутмаларында, јүксәк елми вә мәдәни сәвијјә әлдә етмәләриндә мүһүм рол ојнајыр. О әтраф мүһит, ҹәмијјәт вә објектив аләм һаггында тәсәввүрләри, һәјати мүшаһидәләри кенишләндирмәклә күтләләрин билик хәзинәләрини зәнкинләшдирир. Шүурун мә'нәви гатларында, ичтимаи-сијаси, әхлаги-етик вә идеја-естетик дүнја дујумунда әдәби тә'сир күчү дикәр идеоложи васитәләрдән һеч дә керидә галмыр, ҹәмијјәтин инкишафында бөјүк фәаллыг јарадыр. Тарихи инкишаф просесиндә инсанлар растлашдыглары чәтинликләри арадан галдырмаг, шәр гүввәләрә гаршы мүбаризә апармаг үчүн мүхтәлиф васитәләрдән истифадә етмишләр. Онлар халг арасындан чыхмыш гәһрәманларын образларыны јаратмагла, гәһрәманлығы алгышламагла јени нәсилләри көзәл һәјат уғрунда мүбаризәјә руһландырмыш, онлары ҹәсарәтли, дөјүшкән, Вәтән вә ел гәдри билән шәхсијјәт кими јетишдирмәјә чалышмыш, бунун үчүн көзәл гәһрәманлыг нәғмәләри, гәһрәманлыг дастанлары гошмушлар. Халгын јаратдығы гәһрәманлар халгын идејаларынын тәҹәссүмү олдуғуна көрә үрәкләрә тез јол тапмыш, кениш күтләләрин мәһәббәтини газанмышлар. Дәдә Горгуд гәһрәманлары вә башга нағыл вә дастанларымыздакы мифик, әсатири вә әфсанәви гәһрәманлар, о ҹүмләдән халг ичәрисиндән чыхмыш, ады дастанлара дүшәрәк кениш јајылмыш тарихи шәхсијјәтләр—Ҹаваншир, Бабәк, Короғлу, Гачаг Нәби, Гачаг Кәрәм кими гәһрәманлар халгын арзу вә истәкләринин ифадәчиләридир. Она көрә дә бу гәһрәманларын портрети халг үрәјинин јухары башында өзүнә јер тапараг ону хејирхаһлыг, мүбариз вә гәһрәманлыг руһу илә ишыгландырмыш, һамынын севимлисинә вә ифтихарына чеврилмишдир. Онлар әдәби гәһрәман сәвијјәсинә галхараг халгын мүбариз идејаларыны ифадә едирләр.

Әдәби әсәрин тәдриси просесиндә вә идеја-бәдии тәһлил заманы мөвзу вә һадисәјә, илк нөвбәдә, јазычынын идејасы, әсәрин ичтимаи һәјатда ојатдығы тә'сир бахымындан јанашылмалыдыр.

Бәдии әсәрдә тәҹәссүм олунан јазычы идејасы, һәр шејдән әввәл, әсәрин актуаллығы илә бағлыдыр. Әсәрин актуаллығы онун мүасир һәјатла, образларын реаллығы илә заманы гијмәтләндирмә күчү илә вә нәһајәт, әлдә едилмиш әдәби нәтиҹә вә поетик мәгсәдлә әлагәдардыр. Бәдии әсәрин һәјаты әксетдирмә хүсусијјәтләри вә принсипләри, идеја-естетик мүндәрәҹәси дә мәһз јазычынын әсас идејасы вә мәгсәди илә бағлыдыр. Она көрә дә идеја-бәдии тәһлил заманы јазычы идејасынын мүәјјән едилмәси, онун практик ифадәчиси олан идеал образларын функсијасынын мүәјјән едилмәси тәһлил просесинин сәмәрәлилијини артырыр, әдәби тәсәввүрү кенишләндирир, тәдрисин интенсивлијини јүксәлдир, әдәби фикрин тә'сирлилијини күчләндирир.

Бәдии әсәрдә тәсвир објектинин реаллығы, образларын инандырычылығы вә портретлик хүсусијјәтләри даһа чох јазычынын идеја

Scanned with MOBILE SCANNER

әгидәсиндән асылыдыр. Чүнки јазычынын һәјата, јашадығы чәмијјәтә, әтрафында баш верән һадисәләрә, тәбиәтә вә инсанлара мүнасибәти, чәмијјәтин кәләчәји барәдә тәсәввүрләри мүәјјән бир идеја әтрафында бирләшәрәк реал һәјаты мүәјјән формада әкс етдирән бәдии әсәрә чеврилир. Јазычынын мүрачиәт етдији мөвзу да, јаратдығы образлар да мәһз онун чәмијјәтиндәки мөвгеји, идејасы вә үмумиләшдирмә имканлары илә бағлыдыр. Јашамаға лајиг олан һәр бир әсәр өз дөврүнүн габагчыл идејасы илә сәсләшир. Әдәбијјатын һәјатын күзкүсү кими бөјүк тә'сиредичи функсијаја малик олмасы да онун идејалылығындан вә синфилијиндән ирәли кәлир. Әдәбијјатын синфи характерини, ингилаби маһијјәтини әсасландыран марксизм-ленинизм классикләри онун бөјүк идеоложи функсија дашыдығыны мүәјјәнләшдирәрәк ичтимаи инкишафындакы ролуну хүсуси гејд етмишләр. Марксизм классикләри чәмијјәтин мадди вә мә'нәви һәјатында әдәбијјатын мүтәрәгги, ингилаби ролуну, хүсусилә чәмијјәт вә инчәсәнәт, ән'әнә вә новаторлуг, мә'нәви инкишафында шәхсијјәтин ролу вә с. мүрәккәб мәсәләләри материалистчәсинә тәһлил едәрәк јени, материалист естетик нәзәријјәнин әсасларыны вермишләр. Маркс вә Енкелс һәмишә објектив аләми дәриндән дәрк едән вә дәрк олунмуш аләмә дүзкүн мүнасибәт бәсләјән реалист сәнәт әсәрләрини јүксәк гијмәтләндирмишләр. «Реалист инчәсәнәт инкишаф едән һәјатын бәдии чәһәтдән дүзкүн вә һәртәрәфли дәрк олунмасы саһәсиндә чәмијјәтин ирәли сүрдүјү тәләбләри даһа долғун өдәмәк имканына маликдир. Маркс вә Енкелс үчүн реализм өз азадлығы уғрунда мүбаризәјә галхан бәшәријјәтин ичтимаи тәләбләринә даһа чох дәрәчәдә чаваб верән инчәсәнәт типидир.

Маркс вә Енкелс мәдәнијјәтин кәләчәји уғрунда, онун инкишафынын истигамәти уғрунда кәркин идеја мүбаризәси апармышлар. Онлар мәдәнијјәтин јени, ингилаби фәлсәфәсинин әсасларыны гојмуш, мәдәнијјәтин мәзмунуна, чәмијјәтлә әлагәсинә, инкишаф ганунларына јени бахышын там бир системини јаратмышлар. (В. И. Ленин. Әдәбијјат һаггында. Азәрнәшр, 1970, сәһ. 9).

Ичтимаи инкишафын кедишини, онун истигамәтини мүәјјәнләшдирмәкдә инчәсәнәт, хүсусилә әдәбијјат бөјүк рол ојнајыр, идрак просесиндә инчәсәнәт фәаллығын артмасына, һәгигәтләрин үзә чыхарылмасына көмәк едир, инсаны мә'нәви чәһәтдән зәнкинләшдирир, фәал һәјат мөвгејинә јүксәлдир. Она көрә дә марксизм-ленинизм классикләри инчәсәнәтин ичтимаи функсијасыны дүзкүн гијмәтләндирә билмәјәнләри тәнгид едәрәк көстәрирдиләр ки, әдәбијјат һеч бир заман заһири әламәтләри үмуми инкишафдан тәчрид олунмуш ајры-ајры һадисәләри әкс етдирмәји гаршысына мәгсәд гоја билмәз, о, үмумини, ән типик һадисәләри чанландырыр вә бу һадисәләрин мәзмунуну, маһијјәтини дәрк етмәјә көмәк едир. В. И. Ленин «Материализм вә емприокритисизм» әсәриндә јазырды ки, ичтимаи шүур ичтимаи варлығы әкс етдирир (В. И. Ленин. Әдәбијјат һаггында, сәһ. 12). Ичтимаи шүурун бир нөвү кими әдәбијјатын әксетдирмә күчүнү гејд едәрәк һәгигәтләрин тәсвирләрини верән, тарихи инкишафы ајдын сәчијјәләндирән типик, үмумиләшдирилмиш бәдии образлар јаратдыгларына көрә Маркс вә Енкелс инкилис реалистләрини вә Балзакы, Ленин исә Толстоју, Некрасову, Салтыков-Шедрини вә Горкини јүксәк гијмәтләндирмишләр. Горки јазырды: .

«Әдәбијјатын мәгсәди инсана өзүнү баша дүшмәкдә, өзүнә инанмагда вә онда һәгигәтләрә чан атмагда, адамлардакы сәфеһлијә гаршы мүбаризә апармагда, онларда јахшы чәһәтләри ахтарыб тапмагда көмәк етмәкдән, онларын гәлбиндә һәја, гәзәб, мәрдлик чошдурмагдан, адамларын хејирхаһ, күчлү олмасы үчүн вә өз һәјатларыны мүгәддәс көзәллик һиссләри илә зәнкинләшдирмәк үчүн һәр шеји етмәкдән ибарәтдир (Горки, Собр. соч. в 30-и томах, т. 2. стр. 195).

Бу чүр бөјүк, сағлам мәгсәдләрлә һәјаты әкс етдирән әдәбијјатын ичтимаи һәјатда әһәмијјәти вә ролу да бөјүкдүр. Бәшәријјәтин сабаһыны дүшүнәрәк јарадылан әсәрләр синфи шүурун ојанмасына, ичтимаи мөвгеләрин мүәјјәнләшдирилмәсинә көмәк едир, сијаси мүбаризәләри күчләндирир, габилијјәти алгышлајыр, инсанлары мә'нәви учалыға сәсләјир. Бөјүк мүтәфәккир М. Ф. Ахундов «Алданмыш кәвакиб» әсәриндә феодализмин, мүтләгијјәт үсулунун јарамазлығыны ифша едир, халгын нә кими зүлмләрә мә'руз галдығыны, һакимләрин өз кәлир вә мәнафеләри үчүн халгын башына нечә бәлалар ачдығыны көстәрир, халг күтләси ичәрисиндән чыхмыш бир адамы—Јусифи һакимијјәт башына кәтирмәклә бәшәри азадлығын мүмкүнлүјүнү, мөвчудлуғуну әсасландырыр, һакимин вәзифәләрини вә күтләләрин күчүнү мүәјјәнләшдирирди. Ч. Чаббарлы һаглы олараг көстәрмишдир ки, Мирзә Фәтәлини јазычылыға тәһрик едән дә бәдии зөвгдән даһа артыг ичтимаи мәфкурәләри иди. О, јазыларыны бир сәнәт адына дејил, бәлкә дә ичтимаи мәфкурәси адына јазыр вә өз әсәрләриндән садә бәдии бир зөвг дејил, һәјат вә чәмијјәт үчүн бир нәтичә көзләјирди. О, әдәбијјаты өз мәфкурәләрини һәјата кечирмәк вә јајмаг үчүн бир васитә билирди (Ч. Чаббарлы. Әсәрләри. Үч чилддә, 3-чү чилд, Азәрнәшр, 1969, сәһ. 384).

Көрүндүјү кими, јазычынын әдәбијјатда тәчәссүм етдирдији идејалар онун һәјатдакы мөвгеји илә бағлыдыр. Она көрә дә мүәллим әсәрин тә'лимини јазычынын һәјатдакы мөвгеји, истигамәти илә әлагәләндирилмәлидир.

Ленин әдәбијјатын синфилијини, партијалылығыны әсасландырмагла сәнәткарын ичтимаи һәјатда мөвгејини, ичтимаи мүбаризәдә ролуну мүәјјәнләшдирмишдир. Фәһлә һәрәкатынын јүксәлиши дөврүндә ону габагчыл, ингилаби идејаларла силаһландығы бир дөврдә Ленин әдәбијјатын партијалылығы принсипини ирәли сүрмүшдүр. Бу принсип «сәнәт—сәнәт үчүндүр» нәзәријјәсини, «мөвгесизлик, партијасызлыг» идејаларыны ирәли сүрән, габагчыл зијалылары ингилаби идејалардан узаглашдырмаға чалышан, әдәбијјатын ингилаби ролуну инкар етмәклә онун ичтимаи тә'сир күчүнү азалтмаға чалышан «буржуа әдәби мәнсәбпәрәстлији вә фәрдијјәтчилијинә» «аға анархизминә вә асан газанч тамаһына» чидди зәрбә олду. Ленин јазырды: «әдәбијјат иши үмумпролетар ишинин бир һиссәси, бүтүн фәһлә синфинин, бүтүн шүурлу авангарды тәрәфиндән һәрәкәтә кәтирилән ваһид, бөјүк сосиал-демократик механизминин тәкәрчији вә винтчији олмалыдыр. Әдәбијјат иши мүтәшәккил, мүнтәзәм, бирләшмиш сосиал—демократик партија ишинин тәркиб һиссәси олмалыдыр»(В. И. Ленин. Әдәбијјат һаггында, сәһ. 23).

Әдәбијјат халг һәјатынын долғун мәнзәрәсини вермәклә, чәмијјәтдәки нөгсанлары тәнгид етмәклә, халгы әзәнләри үзүндән рәнкли пәрдәләри чыхарыб атараг онларын ајдын, типик портретләрини ја-

Scanned with MOBILE SCANNER

ратмагла күтләләрин көзүнү ачыр, онларын ҹәмиј]әт һәјатындан фәал мөвге тутмағына, дүнјакөрүшүнүн формалашмасына, кенишләнмәсинә сәбәб олур, инсанлары мә'нәви тәмизлијә, әдаләтә вә һуманизмә сәсләјир. Әдәбијјатын партијалылығы принсипини ирәли сүрән В. И. Ленин јазырды ки, «...Габагчыл мүбариз ролуну јалныз габагчыл нәзәријјәни рәһбәр тутан бир партија ифа едә биләр» (В. И. Ленин. Әсәрләри, 4-ҹү нәшр, 5-ҹи ҹилд, сәһ. 380). Ленинин бу фикрини әсас тутараг демәк олар ки, мүбаризәнин өн ҹәбһәсиндә јалныз вә јалныз габагчыл партијалы мөвгејә малик, габагчыл идејаны рәһбәр тутан бир әдәбијјат дура биләр. Белә бир хүсусијјәт јалныз реалист әдәбијјата мәхсусдур. Она көрә дә һәр бир бәдии әсәрдә ҹанландырылмыш, рәсм едилмиш һадисә, лөвһә вә образ мүһүм идеоложи функсија дашымагда габагчыл идејанын ифадәчиси олмалы, әсәрдә мүәллифин идеја мөвгеји ајдын көрүнмәлидир. Мәсәлән, М. Горки «Ана» романында, ингилаби мүбаризәни әкс етдирмәклә күтләләрдә ингилаби шүурун ојанмасына хидмәт етмишдир. Белә әсәрләрин ҹаныны вә ганыны гаршысына ајдын мәгсәд гојан јазычынын естетик идеалы тәшкил едир

Азәрбајҹан әдәбијјатында Хагани, Низами, Нәсими, Фүзули, Ахундов, Сабир, Ҹ. Мәммәдгулузадә вә башгаларынын јарадыҹылығында јазычы идејасы ајдын нәзәрә чарпыр. Она көрә дә әдәбијјатын портретлик хүсусијјәтләриндән данышанда она јазычы идејасы призмасындан бахмаг, ону бу көрүнүшдән сәҹијјәләндирмәк лазымдыр. Јазычынын һәјати мүшаһидәләри үмумиләшәрәк мүәјјән бир идеја гәнаәтинә чеврилир. Һәм дә бу идеја садәҹә фикир кими, чылпаг шәкилдә јаранмыр, јазычы тәхәјјүлүндә о, идеја-образ шәклиндә ҹанланыр вә јазычы бу «идеја-образын» портретини јарадыр. Һәр һансы бир јазычынын идејасындан сөһбәт кедәндә, илк нөвбәдә, онун әсәрләриндә јаратдығы әсас образлар нәзәрә чарпыр. Чүнки әдәби әсәрин әсас идеја дашыјыҹысы онун образлар системидир. Образларла ҹанландырылан иҹтимаи мәнзәрә һәјат һадисәләринин типик портретини ҹанландырмагла әсәрин әсас идејасынын ифадәчисинә чеврилир. Портрет-образ, портрет-идеја сәвијјәсинә јүксәлир.

Ҹ. Мәммәдгулузадәнин «Почт гутусу», Ә. Һагвердијевин «Мирзә Сәфәр», А. Шаигин «Мәктуб јетишмәди» һекајәләриндә заманын мәнкәнәсиндә сыхылан, башына јүз бәла кәтирилән, һакимләрин, чаризм үсул-идарәсинин доғурдуғу һагсызлыгларын, әдаләтсизлијин гурбаны олан садә адамларын фаҹиәли һәјаты иҹтимаи-психоложи дәринлији илә, бөјүк усталыгла ҹанландырылдығына көрә, онлары бу фаҹиәләрә кәтириб чыхаран мүһитин реал мәнзәрәси инандырыҹылыгла тәсвир олундуғуна көрә һәмин гәһрәманлар унудулмур, јаддан чыхмыр вә охуҹунун гәлбиндә фаҹиәләр доғуран мүһитә гаршы үсјанкарлыг һиссләри ојадыр. Она көрә дә мүәллим тәдрис просесиндә һәмин мүһитин һәгигәтән дә ејбәҹәрлијини көстәрән тәсвирләрә хүсуси диггәт вермәли, јазычы мәгсәдини ајдынлашдырмалыдыр.

Тәсвирин инандырыҹылығы, әдәби мәнзәрәнин реаллығы јазычы идејасынын тә'сирлијини даһа да гүвләндирир, бәдии әсәрин функсија вә ролуну, ҹәмијјәтдә фәаллығыны артырыр. Низаминин «Хәмсә»синдәки сүжетләр, образлар вә епик тәсвирләр јүксәк инандырыҹылыға малик олдуғуна, реал әдәби портрет сәвијјәсинә галдырылдығына көрә шаирин идејаларынын парлаг ифадәсинә чеврилмишдир.

Идејасыны әдәбијјатын билаваситә мүбариз вәзифәләри илә бағлајан јазычы һәмишә өз гаршысына һәјаты даһа да көзәлләшдирмәк, шәр вә нөгсанлары арадан галдырмаг, јер үзүндә хејир вә хејирхаһлығы бәргәрар етмәк, бәшәријјәти ишыглы кәләҹәјә апармаг кими бөјүк вәзифәләр гојур. Хејирхаһлыға, көзәллијә чағырыш, шәрә гаршы мүбаризә әдәбијјатын һәмишә башлыҹа мәгсәди, әсас идејасы олмушдур. Шифаһи халг әдәбијјатында (мәсәлән, Мәлик Мәммәд) вә јазылы әдәбијјатда (мәсәлән, Низаминин идеал гәһрәманлары, Нәсиминин лирик «мән»и, Фүзулинин Мәҹнуну, Ҹ. Мәммәдгулузадәнин Искәндәри, Ҹ. Ҹаббарлынын Елхан вә с.) шәр гүввәләрә гаршы мүбаризә апаран, халгын идеја вә мәгсәдини ифадә едән портрет образлар јарадылмышдыр.

Сечилмиш мөвзу да, јазычы тәсвири дә, образлар да, үмумијјәтлә, ҹанландырылан бүтүн һадисә вә лөвһәләр дә јазычы идејасы илә, онун нәји ҹанландырмаг, нә үчүн ҹанландырмаг принсипи илә әлагәдардыр. Мәһз јазычы да өз мөвзусу, өз образлары вә ҹанландырдығы лөвһәләрлә өз идејасыны ифадә едир. Әсәрдә ҹанландырылан һадисә, портретләшдирилән мәнзәрә дә јазычынын идејасы илә бағлыдыр. Мәсәлән, Ҹ. Мәммәдгулузадәнин «Данабаш кәндинин әһвалатлары» әсәриндә тәсвир олунан һадисәләр Мәммәдһәсәнәмиләрин, Зејнәбләрин фаҹиәсини, кәндлиләрин ағыр һәјатыны ҹанландырмагла кәндлијә өз вәзијјәтини баша салмаға, Худајарбәјләрин фырылдагларыны, гәддарлығыны көстәрмәклә феодал ҹәмијјәтинин ич үзүнү ачмаға, онун әсл симасыны көстәрмәјә наил олмушдур. Јазычы башга әсәрләриндә олдуғу кими «Өлүләр» пјесиндә дә ҹәмијјәтин нөгсанларыны езүндә әкс етдирән типик һадисә вә лөвһәләр сечәрәк ону өз идејасына ујғун шәкилдә ҹанландырмышдыр. Она көрә дә «Өлүләр»ин портретлик хүсусијјәтләриндән данышаркән мәһз онун јүксәк идејалылығындан, јазычынын һәјата, иҹтимаи мүһитә тә'сир көстәрмәк, фикирләрдә ингилаб, дөнүш ојатмаг мәгсәдләрини хүсуси көстәрмәк лазымдыр. Вахтилә Н. Нәриманов јазычынын бу идејасыны јүксәк гијмәтләндирәрәк јазмышдыр: «Артыг дәрәҹәдә мәһарәтлә јазылмыш, мәзмуну ејнән һәјатымыздан көтүрүлмүш, идејасы ингилаби бу драма мүсәлманларын һәјатында бөјүк роллар ојнајаҹагдыр, пасланмыш бејинләри пасдан тәмизләјиб, өлмүш руһлара ҹан верәҹәкдир» (Н. Нәриманов. Мәгаләләр. Нитгләр. 1-ҹи ҹилд, Азәрнәшр, 1971, сәһ. 114).

Јазычы тәсвир етдији һадисәләри, тәгдим етдији характерләри портретләшдирәркән мәһз бу ҹүр јүксәк идејаны нәзәрдә тутмушдур. Она көрә дә һәр бир әсәрдә тәсвир олунан образлар, һадисәләр үмумиләшдирилмиш инсан мүнасибәтләри јазычы идејасына ујғун шәкилдә рәсм олунур. Ҹанлы тәсвир, садә дил, дәрин үмумиләшдирмә јазычы идејасынын әсас дашыјыҹысы кими иҹтимаи һәјатын ҹанлы, инандырыҹы портретини јаратмагда әсас васитәдир. Дилин ҹанлы тәсвир имканлары образын бүтөвлүјүнә, портретин охуҹу тәсәввүрүндә әјаниләшмәсинә көмәк етмәклә јазычынын идејасыны һәјата кечирир, онун мәгсәд вә истәјини әјаниләшдирир. Мәсәлән, Ҹ. Мәммәдгулузадәнин «Уста Зејнал» һекајәсиндә образын характери јазычы идејасына ујғун олараг садә дилллә чох мәһарәтлә ачылыр.

В. И. Ленин јазмышдыр: «Садә јазан бир јазычы ән садә вә һамыја бәлли олан мә'луматы әсас тутараг, һәмин мә'луматдан ирә-

Scanned with MOBILE SCANNER

ли калән башлыча нәтичәләри садә мүһакимәләр вә ја он мүнасиб мисаллар васитәсилә костәрәрәк вә дүшүнән охучуну јени-јени мәсәләләр үзәриндә дүшүнмәјә сөвг едәрәк дәрин бир фикри, дәрин бир нәзәријјәни она баша салыр. Садә јазан бир јазычы һеч дә дүшүнмәјән, дүшүнмәк истәмәјән вә ја дүшүнмәк бачармајан охучуну нәзәрдә тутмур, әксинә, бу јазычы аз һазырлыглы охучунун чидди баш ишләтмәк ниј̌јәтиндә олдуғуну нәзәрдә тутур вә чәтин ишлә мәшғул олмасына көмәк едир, она истигамәт верир, онун илк аддымлар атмасына јардым костәрир вә сонра мүстәгил ирәлиләмәјә өјрәдир». (В. И. Ленин. Әсәрләри. 5-чи чилд. Азәрнәшр, 1956, сәһ. 318).

Н. Островскинин «Полад нечә бәркиди», С. Вурғунун «Комсомол поемасы», «26-лар», «Ханлар», «Вагиф», «Бәсти», М. Ибраһимовун «Кәләчәк күн», «Азад», «Фыртына гушу», А. Шаигин «Араз», М. Чалалын «Бир кәнчин манифести», С. Рүстәмин «Гачаг Нәби», З. Халилин «Гатыр Мәммәд» кими әсәрләриндә тарихи һадисә вә гәһрәманлар јазычы идејасына ујғун олараг портретләшдирилдијиндән охучу гәлбинә дә асан јол тапыр, кәнчләрин идеја тәрбијәсиндә вә һәјатларыны мүбариз әнәнәләр, е'тибарлы дајаглар үзәриндә гурмагда, һәјат јолуну дүзкүн мүәјјәнләшдирмәкдә мүһүм рол ојнајыр.

Портрет јазычы идејасынын бәдии әкси, конкретләшдирилмиш тәгдими, онун естетик идеалынын тәчәссүмүдүр. Јазычыны идеалсыз, әсәри идејасыз тәсәввүр етмәк мүмкүн дејилдир. Портретин реаллығы јазычы идејасынын реаллығы демәкдир. Реаллығы, синфи мөвгејинин ајдынлығыны, тарихән дүзкүнлүјүнү, ингилаби идејалылығы әсас тутмагла бөјүк наилијјәтләр газанан сосиалист реализми методу илә силаһланмыш вә онун принсипләринә ујғун олараг фәалијјәт костәрән, күндән-күнә ирәлиләјән муасир әдәбијјатымыз дүнја әдәби просесиндә ән мүтәрәгги идејаларын тәблигатчысыдыр. Она көрә дә әдәбијјатымызда јарадылан һәр бир портрет јүксәк, бәшәри идејаларын дашыјычысына чевриләрәк бөјүк идеоложи функсија јеринә јетирир, инсанын шүуруну, мә'нәви дүнјасыны ән мүтәрәгги идејаларла, ән нәчиб һиссләрлә зәнкинләшдирир.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНИН ӘКС ЛҮҒӘТИ ҺАГГЫНДА

Камилә ВӘЛИЈЕВА,
Валери ПИНЕС
Азәрбајчан ССР ЕА Дилчилик Институтунун елми әмәкдашлары

СОН илләрдә ССРИ-дә вә харичдә әкс лүғәтләр кениш јајылмышдыр. Илк әкс лүғәт XIII—XIV әсрләрдә чыхмыш әрәб дилинин лүғәти һесаб едилир. Авропада исә әкс лүғәтләр XIX әсрин сону XX әсрин әввәлләринә тәсадүф едилир. Бу лүғәтләрин әксәријјәти гәдим дилләр үзрә (гәдим һинд, гәдим иран, латын, гәдим јунан) тәртиб олунмушдур. Сон 15 ил әрзиндә лүғәтләрә тәләбат артдығындан 50-ә гәдәр мүхтәлиф аиләјә мәнсуб олан дилләрин әкс лүғәти нәшр олунмушдур.

Һал-һазырда әкс лүғәтләр лингвистик тәдгигатлар үчүн актуал бир проблемә чеврилмишдир.

Әкс лүғәт ады алтында нә баша дүшүлүр вә онун ади лүғәтләрдән (икидилли, изаһлы вә с.) фәргләндирән чәһәт нәдир?

Әкс лүғәтләр ади лүғәтләрдән гурулма принсипинә көрә фәргләнир. Ади лүғәтләрдә сөзләр башланғыч һәрфләринә көрә әлифба сырасы илә, әкс лүғәтләрдә исә, әксинә, сонунчу һәрфләринә көрә дүзүлүр. Мәсәлән:

ади лүғәтдә	әкс лүғәтдә
ағыр	шура
отурмаг	чичәкли
тәсәлли	тәсәлли
удмаг	удмаг
чичәкли	отурмаг
шура	ағыр

Мисаллардан көрүнүр ки, әкс лүғәт тәртиб олунаркән сөзләр сағ тәрәфдән ејни шагули ох бојунча, ади лүғәтләрдә исә сол һиссәдән шагули ох бојунча јерләшдирилир. Бу дүзүлүш гајдасындан әсас мәгсәд сөзләри асанлыгла тапмагдан ибарәтдир. Ади лүғәтләрдә ејни башланғычлы сөзләр бир сырада јерләширсә, әкс лүғәтләрдә сону ејни олан сөзләр бир јерә топлашыр.

Азәрбајчан дилинин әкс лүғәти «Азәрбајчан дилинин орфографија лүғәти» әсасында тәртиб олунмушдур. Бундан башга, Азәрбајчан дилинин орфографија лүғәтиндә өз әксини тапмајан сөзләр «Азәрбајчанда—русча» лүғәтиндән көтүрүләрәк әкс лүғәтә дахил едилмишдир. Азәрбајчан дилинин әкс лүғәти түрк дилләри үзрә тәртиб олунмуш лүғәтләрдән һәчм е'тибарилә ән санбаллысы һесаб едилә биләр.[1]

Азәрбајчан дилинин әкс лүғәтинин, гыса да олса, тәтбиг даирәсини характеризә едәк.

Азәрбајчан дилинин әкс лүғәти фонолокија, морфолокија, етимолокијадан башга, лингвистиканын дикәр саһәләриндә апарылан тәдгигат ишләри үчүн ән зәнкин мәнбәдир.

1. Фонолокијада сәсләрин тәдгигиндә, хүсусилә әсасларда мүшаһидә едилән просесләрин изләнмәсиндә, сөзләрдәки сонунчу сәсләр групунун ашкар едилмәсиндә әкс лүғәтин әһәмијјәти бөјүкдүр. Мәс., әсасларда кедән морфоложи просесләрин өјрәнилмәсиндә, јә'ни көклә шәкилчи бирләшәркән сәс әвәзләмәләри илә әлагәдар (к ј; т д; г ғ) мәсәләләрдә сону к, т, г илә гуртаран сөзләр групунун тапылмасында әкс лүғәтин ролуну инкар етмәк олмаз.

2. Әкс лүғәт морфолокија бәһсинин тәдрисиндә көмәкчи васитә ролуну ојнајыр: а) сөзјарадычы моделләрин тәдгигиндә тәдгигатчыја лазым олан моделләр групуну мүәјјәнләшдирмәкдә (мисал үчүн: -чы/ -чи/ чу/ -чү илә дүзәлән исимләр групуну тәдгиг едәркән); б) бир тәдгигат објекти кими, тәдгигатчыја лазым олан фе'лләр гру-

---

1. Р. Кунгуров, А. Тихонов. Обротный словарь узбекского языка. Самарконд. 1969; К. Вектаев. Обротный словарь казакского языка. Алма-Ата, 1971.

Scanned with MOBILE SCANNER

-ғуну ашкар етмәк (мәс.: сону -маг/ -мәк илә гуртаран фе'л моделләринин тапылмасында) тәтбиг едилир; в) экс лүғәт шәкилчиләрин сөз јарадычылығында кәмијјәт көстәричиләринин тә'јини үчүн зәнкин материал верир.

Бундан башга, алынма сөзләри экс лүғәтин васитәсилә асанлыгла танмаг мүмкүн олур.

3. Автоматик тәрчүмәдә, хүсусилә морфоложи анализдә экс лүғәтдән кениш истифадә етмәк олар.

4. Текстоложи вә палеографик характерли мүхтәлиф типли мәсәләләрин һәллиндә, мәсәләи, јазысы позулмуш вә корланмыш мәтнләрин, әлјазмаларын охунмасы чәтинлик төрәтдикдә экс лүғәтә бөјүк еһтијач дујулур.

Мүәјјән дилдә, лакин намә'лум јазы вә кода јазылмыш мәтнләрин охунмасы илә әлагәдар мәсәләләрин һәллиндә јухарыда көстәриләи охшар вәзијјәт јараныр. Белә һалларда да экс лүғәт тәдгигатчыја бөјүк фајда верә биләр.

6. Гафијәләрин сечилмәсиндә вә ја хүсуси гафијәләр лүғәти тәртиб едиләркән экс лүғәтә мүрачиәт олунур.

Үмумијјәтлә, экс лүғәтләр дилләрин мүгајисәли өјрәнилмәсиндә (хүсусилә ејни група мәнсуб дилләрин мүгајисәсиндә) ән мүһүм мәнбә васитәсинә чеврилир.

ГЫСА СӘТИРЛӘР

Әдәбијјатшүнас Н. Мәммәдов «М. Ф. Ахундовун бәдии јарадычылығы» әсәриндә гејд едир ки, «Һекајәти Молла Ибраһимхәлил кимјакәр» комедијасынын сүжети XIX әсрин 30-чу илләриндә Азәрбајчанда олмуш бир һадисәдән көтүрүлмүшдүр. Мә'лум олдуғу кими, һәмин дөврдә чар һөкүмәти Загафгазијанын, о чүмләдән Шимали Азәрбајчанын игтисади һәјатыны өјрәнмәк вә Русија сәнајеси үчүн зәрури хаммал истеһсалыны кенишләндирмәк имканларыны ајдынлашдырмаг үчүн мүхтәлиф тәдбирләр көрүр, експедисијалар тәшкил едирди. Н. Мәммәдов јазыр ки, мүһәндисләр ахтарышлар апаран вахт, М. Ф. Ахундовун мүасири Рәшидбәј Әфәндијевин дедијинә көрә, Шәки әһли олан Молла Ибраһимхәлил чох усталыгла күмүшү әридиб гумла гарышдырыр, ону Гафгаз чанишинин дәфтәрханасына апарыр, һәмин филизин күјә Хачмаз дағларында олдуғуну билдирир, бу сәрвәти чыхарыб истифадә етмәкдә она көмәк көстәрилмәсини хаһиш едир. Онун кәтирдији филиз хәлитә исә тәһлил едилмәк үчүн Петербурга көндәрилир. Мә'лум олур ки, тәгдим олунмуш филизин тәркибиндә 50 фаиз күмүш вар. Бундан сонра Молла Ибраһимхәлилә јатағын ишләдилмәси үчүн ичазә верилир вә һөкумәт тәрәфиндән 4000 манат пул да бурахылыр. Молла Ибраһимхәлил Хачмаза гајыдыб дағда чадыр гурур, «фәалијјәтә» башлајыр вә белә шајиә јајыр ки, күјә тапдығы иксирин көмәји илә ади металы күмүшә дөндәрир. Тамаһкар вә авам тачирләр онун јанына ахышырлар. Һијләкәр молла онлары, һәмчинин чар мә'мурларыны алдадараг чохлу пул топлајыр вә Ирана гачыр. 1832-чи илдә олмуш бу һадисә М. Ф. Ахундова елә Шәкидә икән мә'лум иди.

Проф. Ә. ДӘМИРЧИЗАДӘ ВӘ МҮАСИР АЗӘРБАЈЧАН ӘДӘБИ ДИЛИ ПРОБЛЕМЛӘРИ

Гәзәнфәр КАЗЫМОВ
В. И. Ленин адына АПИ-нин досенти

Биз ону беләчә көрмүшдүк. Аста-аста дахил олар, сакит-сакит сөзә башларды... Кәлиши илә ајаға дурардыг. Бу еһтирамы өзү газанмышды; кениш гәлби, тәмкинлији вә ирадәси, һүдудсуз билији илә...

Бөјүк аудиторијада һәр кәс өз гәлбиндән кечәнләрә чаваб алсын дејә, тапшырарды ки, суаллары јазыб хитабәт күрсүсүнүн үстүнә гојаг. Кәнч гәлбләрдән гопан суаллара бир-бир чаваб вермәмиш, мүһазирәни давам етдирмәзди. Дәлилләринин тутары вә мәнтиги күчлү иди, она көрә дә мүбаһисәни давам етдирмәјә еһтијач олмазды.

25 ил әввәл бизим нәсил онун аудиторијасына дахил оланда әлли јашына 3—4 ил галырды. Лакин күмүшү сачлар, тәбәссүм долу хырда көзләр, нурлу вә меһрибан чөһрә, кениш алын, мил-мил арагчын, аста јериш о вахтдан бејнимизә һәкк олуб. Дүз әлли ил педагожи институтун коридорлары илә аддымламыш, аудиторијаларда нәсил-нәсил тәләбәләрә ана дилинин сирләриндән сөһбәт ачмышдыр. Илләрлә ајаг дөјдүјү пилләләр онун өмүр пилләләри илә говушмушду. Сөһбәтләри бә'зән дилин мүасир сәрһәдләри илә мәһдудлашар, бә'зән үч мин ил кечмишә јол тапарды.

О сөһбәтләр, о кејим, о јериш, о меһрибан сифәт һамыја таныш иди. Мин адамын арасында сечиләрди профессор Дәмирчизадә!

Бә'зән үзүндә бир утанчаглыг сезиләрди. Лакин сөзә башлајанда елә бил илһама кәләрди устад.

Бу илһам онда кәнчликдән варды, кәнчлик илләринин јадикары иди. Амма бизә елә кәләрди ки, о, һеч кәнч олмајыб. Дүнјаја елә бу чүр, бу мүдрик көркәмлә, сәнәтинин камил биличиси, һәгиги бир профессор кими кәлиб. Лакин өмүр кита-

Scanned with MOBILE SCANNER

быны вәрәгләдикчә, ушаглыг илләриндән башлајараг, онун шөһрәтинин мајасыны шәрәфли әмәкдә, зәһмәтлә истe'дадын вәһдәтиндә көрүрүк.

70 јашына ики ајдан аз галмышды, лакин зәһмәтдән јорулдуғуну көрмәмишдик. Нәслән дә зәһмәткеш иди—дәмирчи аиләсиндә доғулмушду. Әсл фамилијасы Рәсулов иди, атасынын сәнәт адыны өзүнә фамилија кәтүрмүшдү—мүәллими мәшһур Чобанзадә кими.

О, әслән дил тарихчиси иди. Гәдим вә чәтин јазылары онун гәдәр сүр'әтлә охујуб тәһлил етмәк, дәгиг нәтиҹәләр чыхармаг ҹәмијјәтдә надир һалларда өзүнү көстәрән хошбәхт тәсадүфләрдәндир. Әкәр диггәтини тәкҹә дил тарихинә версә иди, онун көрдүјү иши бир коллектив узун мүддәтә көрә билмәзди. Лакин о, чохшахәли, чохбудаглы бир јарадыҹылыг јолу кечмишдир. Ше'рләр, һекајәләр, тәнгиди мәгаләләр вә бәдии очеркләр мүәллифи кими јарадыҹылыға башламыш, көркәмли дилчи алим кими Азәрбајҹан мәдәнијјәти тарихиндә өзүнү әбәдиләшдирмишдир.

Әсл чохшахәлилик онун филоложи јарадыҹылығына мәхсусдур. О, Азәрбајҹан дилчилијинин јалныз бир саһәси илә дејил, әксәр саһәләри илә мәшғул олмушдур. Һәм дә хошбәхт талеји бунунла шәртләнир ки, бу саһәләрин садәҹә тәдгигатчысы олмамыш, бүнөврә дашыны, мөһкәм өзүлүнү өз әлилә гојмушдур. Әдәби дил тарихи, тарихи грамматика, етимолокија, орфоепија, фонетика, синтаксис вә с. саһәләрә даир илк санбаллы вә тутарлы әсәрләр онун гәләминдән чыхмышдыр.

Мүасир Азәрбајҹан әдәби дилинин тәдгиги саһәсиндә хидмәтләри бөјүкдүр. 1929-ҹу илдә јаздығы «Һамыныз јени әлифба илә савадланыныз» адлы мәгаләсиндән башлајараг, өмрүнүн сонуна гәдәр мүасир әдәби дилимизин мүхтәлиф проблемләри ардыҹыл олараг онун дүшүнҹәсинә һаким олмушдур. Әлифба, орфографија, әдәби тәләффүз, лексиколокија, фонетика, морфолокија, синтаксис мәсәләләринин елми мүзакирәләриндә мәркәзи мөвге тутмушдур.

Сон 20—30 илдә «Мүасир Азәрбајҹан дили» фәнниндән дәрс демәси дә, чәтин, мүрәккәб вә мүбаһисәли дил фактларыны елә һәссаслыгла изаһ едәрди ки, бу саһәнин инҹә мәсәләләринә нечә дәриндән бәләд олдуғуна һејран галмамаг олмазды.

Профессор Ә. Дәмирчизадәнин 40-чы илләр јарадыҹылығы сон дәрәҹә зәнкин вә әһатәли олмушдур.

Бу илләрдә о елә мәгаләләр јазмышдыр ки, бунлар онун кәләҹәк ишинин програмыны тәшкил етмишдир; елә әсәрләр јаратмышдыр ки, сонракы дөврләрдә онлары јалныз тәкмилләшдирмәли олмушдур; елә әсәрләр чап етдирмишдир ки, бунлар онун әсас гәнаәтини билдирмиш, һәмин саһәләрин сонракы инкишафыны башгаларынын ихтијарына бурахмышдыр.

Фактлара диггәт јетирәк.

«Азәрбајҹан әдәби тәләффүзүнүн әсаслары» адлы илк мәгаләни о јазмыш (1944), 60-чы илләрдә бу саһәдәки тәдгигатыны дәринләшдирәрәк «Азәрбајҹан дили орфоепијасынын әсаслары» (1969) китабыны чап етдирмишдир.

Азәрбајҹан дили фонетик системинин тәдгигинә һәср олунмуш илк бөјүк мәгаләни о јазмыш (1947) вә сонралар тәкмилләшдирмәк, зәнкинләшдирмәк јолу илә (1951) ону гијмәтли бир монографијаја чевирмишдир: «Мүасир Азәрбајҹан дилинин фонетикасы» (1960). Мә'лумдур ки, бу әсәр Азәрбајҹан ССР Дөвләт мүкафатына лајиг көрүлмүш «Мүасир Азәрбајҹан дили» дәрслијинин әсасында дурур. «Тәдгигләр»дә орфографијаја аид вердији гејдләри тәкмилләшдирәрәк бу дәрслијин хүсуси фәслинә чевирмишдир.

«Сифәт» бәһсинә даир илк орижинал әсәри о јазмыш (1947), сонралар тәкмилләшдирмишдир (1961).

Һәлә 1940-чы илдә «Грамматикада формализм галыглары әлејһинә», «Синтаксиси елми әсаслар үзәриндә гурмалы» мәгаләләри илә чыхыш едән Дәмирчизадә 40-чы илләрин сонларында далбадал «Говушуг ҹүмләләр» (1947), «Мүрәккәб ҹүмләләр» (I мәгалә 1947, II —1948), «...садә ҹүмләләр» (1950), «Краткая грамматика современного азербайджанского языка» (1950) мәгаләләрини, «Мүасир Азәрбајҹан дили (ҹүмлә үзвләри)» (1947) китабыны јазыб чап етдирмишдир.

Унутмаг олмаз ки, бунлар онун јарадыҹылығынын бир саһәсидир; ән бөјүк әсәрини һәмин илләрдә дил тарихинә һәср етмишдир.

Бу илләрдә онун јарадыҹылығында дәрин тәдгигатчылыгла јанашы, бөјүк ҹәсарәт дујулур. Профессор чох бөјүк енержи илә Азәрбајҹан дилинә мәхсус ганунаујғунлугларын кәшфинә башлајыр. Һәм дә ајдын дујулан ҹәһәт будур ки, о, башга дилләрин гајдаларына әсасланмыр, дилин өз хүсусијјәтләриндән чыхыш едир, јалныз дил фактларына әсасланмаға чалышыр. Тәдгигләриндән ајдын көрүнән бу ҹәһәтә өзү дә ара-

Scanned with MOBILE SCANNER

бир ишарәләр етмишдир. Ҹүмлә үзвләри һаггында китабында јазыр:

«...биз имкан дахилиндә ҹүмлә гурулушуна тарихилик әсасында јанашдыг. Дилимизин букүнкү инкишаф пилләсини вә бу пилләдәки хүсусијјәтләринин азәри дилинин өзүнә мәхсус бир ганунијјәт әсасында тәдгиг етдик. Буна көрә дә бизим тәдгигатымыз нәтиҹәсиндә бә'зи дилләрин нәһвиндән фәргләнән мәхсуси гајда вә хүсусијјәтләр мејдана чыхды. Бу фәргли ҹәһәтләр охуҹулары шүбһәјә салмамалыдыр. Чүнки бунларын һамысы дилин өз дахили хүсусијјәтләридир».

Онун јазыларында: «...бу үзвләрә «чеврилмиш үзв» ады вермәји даһа мүнасиб билдик» (19); «Биз белә үзвләри хүсусиләшмиш үзв адландырырыг»—вә с. типли гејдләр чохдур. Бу илләрдә онун үслубу бу ҹүр формалашыр. Мәсәләнин үмуми һәллиндә тутдугу мөвгеји демирик.

Азәрбајҹанда Совет һакимијјәти гурулмасындан сонракы дөврдә, хүсусән сон 30 ил мүддәтиндә дилимизин фонетик системи, луғәт тәркиби вә грамматик гурулушунун һәртәрәфли тәдгиги әсасында гијмәтли елми әсәрләр, намизәдлик вә докторлуг диссертасијалары, дәјәрли монографијалар јаранмышдыр. О өзү Азәрбајҹан дилчилијини «ингилаб мејвәси» адландырырды. Гыса мүддәтдә әлдә едилмиш наилијјәтләри әдәби дилимизин миниллик тарихинин һеч бир дөврү илә мүгајисә етмәк олмаз. Дилимизин тарихинин, мүасир дилин гурулушунун, диалект вә шивәләримизин өјрәнилмәси, али мәктәбләр үчүн илк дәрсликләрин јарадылмасы, ириһәҹмли гијмәтли тәдгигат әсәрләри бизим дөврүн наилијјәтләридир. Проф. Дәмирчизадәнин «Мүасир Азәрбајҹан дилинин фонетикасы» китабы бу наилијјәтләрин өнүндә кедән, дилчилијимизин гызыл фондуна дахил олан әсәрләрдәндир. Илк вариантыны 1947-ҹи илдә јаздығы бу әсәри мүәллиф експеримент әсасында кенишләндирәрәк ајрыҹа китаб һалында чап етдирмиш вә сонралар даһа да тәкмилләшдирәрәк дәрслијә чевирмишдир.

Бу әсәрдә мәнтиги мүһакимә чох күчлүдүр. Мөвзулар мәнтиги олараг бир-бириндән доғур. Она көрә дә әсәрин бөлмәләри бөјүк бир зәнҹирин һәлгәчикләрини хатырладыр, бу зәнҹирин һәлгәчикләри кими бир-бирилә мөһкәм бағлыдыр. Бә'зән профессорун ифадә тәрзинин чәтинлијиндән данышылыр. Бунлар ифадә тәрзиндә чәтинлик дејил, мүһакимә вә тәфәккүр зәнкинлијидир. Бу хүсусијјәт онун әсәрләринин чохунда өзүнү көстәрир.

Проф. Дәмирчизадә фонетика, орфоепија, орфографија саһәсиндә әсәрләрини јенидән ишләјәрәк 1972-ҹи илдә дәрслик шәклинә салмыш вә дөрдҹилдлик «Мүасир Азәрбајҹан дили» дәрслијинин биринчи ҹилди кими нәшр етдирмишдир.

Онун 1969-ҹу илдә чап етдирдији «Азәрбајҹан дили орфоепијасынын әсаслары» китабындан орфоепик нормалар һаггында кифајәт гәдәр мә'лумат алмаг мүмкүндүр. Үмумијјәтлә, тәләффүз вә хүсусән орфоепик тәләффүз, әдәби тәләффүзүн мәнбәләри вә позулма сәбәбләри, тәләффүз үслублары, луғәви, грамматик вә график шәраитдә тәләффүз вә с. һаггында профессорун гејдләри јени вә орижиналдыр. Ваһид тәләффүз гајдаларына әмәл етмәјин зәрурилији һәлә һамыја ејни дәрәҹәдә ајдын олмадығындан бу әсәр јалныз дар ихтисас саһибләри үчүн дејил, һәр бир мәдәни шәхс үчүн фајдалыдыр. Әдәби вә мәдәни тәләффүз вәрдишләринин јајылма вә инкишафында, дүзкүн тәләффүз нормаларынын тә'лим вә тәдрисиндә бу әсәрин мүһүм ролу вардыр.

Ә. Дәмирчизадә јарадыҹылығы боју Азәрбајҹан дили луғәт тәркибинин сағлам бир јолла инкишафы, зәнкинләшмәси јолунда имкан вә баҹарығыны әсиркәмәмишдир. Онун бу саһәдә гајғысы тәкҹә елми-нәзәри мәгалә вә китаблары илә мәһдудлашмыр. О, кениш аудиторијаларда да, јығҹам фәрди сөһбәтләр заманы да јерсиз ишләдилән әҹнәби сөзә е'тиразыны билдирмәдән кечмәзди. Биз «һәштад» дедикҹә о бизи «сәксән»ә өјрәтмишдир. О, милли дилә мүнасибәтдә бизим ҹәмијјәтин, бизим гурулушун вердији имканлардан сәмәрәли истифадәни тәблиғ едәрди. Ә. Дәмирчизадә һәм тарихи лексиколокија, һәм дә мүасир дилимизин луғәт тәркибинин тәдгиги мәсәләләри илә мәшғул олмушдур. «Дилин луғәт тәркиби һаггында...» (1952), «Мүасир Азәрбајҹан дилинин әсас луғәт фонду» (1954) адлы кениш мәгаләләрини, «Дилин луғәт тәркиби вә грамматик гурулушу» (1965), «Азәрбајҹан дилинин үслубијјаты» адлы китабларынын мүәјјән бөлмәләрини Азәрбајҹан дили луғәт тәркибинин тәдгигинә һәср етмишдир. О, бу әсәрләриндә сөз вә мә'на, сөзүн луғәти вә грамматик мә'насы, луғәт тәркиби, луғәт тәркибинин әсас вә әлавә һиссәләри, онларын һәр биринин үмуми зәрури әламәтләрини вә хүсуси характер әламәтләрини диггәтлә нәзәрдән кечириб үмумиләшдирмәјә чалышмышдыр. Луғәт тәркибинин инкишаф вә зәнкинләшмә гајдаларыны өјрәнмәк үчүн бу әсәрләрдән кифајәт гәдәр мә'лумат алмаг мүмкүндүр.

Scanned with MOBILE SCANNER

ӨМРҮН ЗИНӘТИ

«—САЛАМ, мүәллимә! Сизинлә јенә дә көрүшдүк. Нә хош тәсадүфдүр», — Шамхор шәһәр меһманханасынын гәншәриндәки «Шәрәф лөвһәси»нин өнүнә бу дахили сөһбәтлә јахынлашдым. Рајонун халг тәсәррүфатынын ајры-ајры саһәләриндә чалышан әмәк баһадырлары, зәһмәт габагчыллары сырасында Ругијјә Әлигулијеванын да портрети варды. Онун меһрибан, сәмими бахышлары, нурлу чөһрәси диггәтими дәрһал чәлб етди. Хәјал мәни гәзетдә ишләдијим илк илләрә апарды. Елә билдим јенә дә онун кабинетиндәјәм, нечә ил әввәл иштирак етдијим дәрсләрдән алдығым тәәссүратлар тәзәләнди, о күнү јенидән јашадым.

Онда Ругијјә мүәллимин синәсини «Габагчыл маариф хадими» дөш нишаны бәзәјирди. Индисә... Республика мүәллимләринин VI гурултајы әрәфәсиндә әмәкдар мәктәб мүәллими фәхри адына лајиг көрүләнләр сырасында онун да ады варды.

Онда әлим чатыб үнүм јетмәмишди; тәбрик едә билмәмишдим. Кеч дә олса тәбрик етмәк, үрәк сөзүмү сөјләмәк истәдим. Онун чалышдығы мәктәбин директору Мәзаһир Һүсејнзадә илә көрүшүб, кәлишимин сәбәбини билдирдим. Ругијјә Мәһәммәд гызынын рајон ичраијјә комитәсиндә олдуғуну сөјләдиләр. Өјрәндим ки, о, Шамхор Рајон Халг Депутатлары Советинин депутаты, рајон халг маариф шө'бәсинин штатданкәнар инспекторудур. Ругијјә мүәллимин бир вәзифәси дә вар. Бу үлви вәзифә ана адыны шәрәфлә дашымагдыр. Үч һәрфдән ибарәт бу сөз көрпәликдән өмрүмүзүн сонуна кими пәнаһымыз, үмидимиз, чәтин анда һарајымыз, шадлыг чағымызда севинчимиздир. Ругијјә мүәллимә һәм дә анадыр, үч ушаг бөјүдүб...

Ругијјә мүәллимә илә икинчи көрүшүм белә башланды.

Ругијјә Әлигулијева С. М. Киров адына АДУ-нун филолокија факүлтәсини битириб. Һәјатыны мәктәбә бағладығы илк күнләрдән мәгсәди бу олуб; нәсилләрин јаддашында јашајачаг бир мүәллим кими ишләмәли! Мүәллим мәгсәди нечә-нечә бурахылыш синифләрин шакирдләринин јүксәк гијмәтләриндә һәјата кечиб, сәнәдләрини али мәктәбләрин филолокија тәмајүллү факүлтәләринә вермиш јетирмәләрин угурларында мурада јетиб.

Шамхор шәһәр 4 нөмрәли орта мәктәбдә Ругијјә мүәллимә 1963-чү илдән чалышыр. Мүәллим өмрү рүблә, дәрс или илә өлчүлүр. Ругијјә мүәллимин өмрүнүн һәр күнү бир стенд, бир тәртиб, бир әјани вәсаитлә абидәләшиб. Онун тәшәббүсү вә билаваситә иштиракы илә бурада зәнкин кабинет јарадылмышдыр.

Кабинетдә гәдим дөвр әдәбијјатымыздан башламыш совет әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәләринә гәдәр бүтүн сәнәткарларымызын портретләри, тәрчүмеји-һалларына аид материаллар, әјани вәсаитләр, стендләр топланмышдыр. Бунлар елми-методик тәләбләр әсасында јерләшдирилмишдир. Бурада әдәбијјат нәзәријјәсинә аид мүхтәлиф чәдвәлләр, елми-нәзәри вә бәдии әдәбијјатдан ибарәт зәнкин китабхана да вардыр.

Киноапарат, валчалдыран, магнитофон, мүвафиг тәдрис филмләри, лент јазылары, валлар кабинетин гијмәтли материалларындандыр.

Кабинет дә вар, мүәллим ахтарышы да. Белә оланда исә уғурлардан данышмаг олар.

Ругијјә Әлигулијеванын фәалијјәтиндә диггәти чәлб едән чәһәтләрдән бири онун һәр бир шакирдин билик, бачарыг вә габилијјәтини елә илк күнләрдән мүәјјәнләшдирмәсидир. О, һәр бир шакирдин мүһакимә, мүгајисә, тәһлил етмәк, үмумиләшдирмәк, нәтичә чыхармаг, рә'ј сөјләмәк вә с. бачарығыны өјрәнир. Дәгиг мүәјјәнләшдирир ки, шакирд кечилмиш материаллардан нәји билир, нечә билир, нәји билмир. нијә билмир? Бу, тә'лимдә фәрдиләшдирмә үчүн дәгиг, реал имканлар јарадыр.

Ругијјә мүәллимә шакирдләри билик сәвијјәсинә көрә үч група ајырыр. Мөвзуну өјрәтмәк үчүн һәр група мүвафиг үсул вә пријомлар мүәјјәнләшдирир. Нәзәрә алыр ки, бир сыра үмуми чәһәтләринә көрә мүвафиг група дахил олан һәр бир шакирдин өзүнәмәхсус фәрди хүсусијјәтләри вардыр. Тә'лимин һәр һансы мәрһәләсиндә һәм бүтүн синифлә, һәм шакирдләри бир групу илә, һәм дә ајрылыгда һәр бир шакирдлә тәкликдә фәрдиләшдирмә апарыб, гаршыја гојулан

Scanned with MOBILE SCANNER

О. дилин грамматик гурулушу—морфолокија вә хүсусән синтаксислә бағлы проблемләрин илкин тәдгиги саһәсиндә бөјүк иш көрмүшдүр. Дикәр саһәләрдә олдуғу кими, бурада да фикир вә мүлаһизәләри орижиналдыр. Дилимизин синтактик гурулушунун тәдгигинә аид јазыларында онун орижинал дәсти-хәтти даһа ајдын көрүнүр. О, грамматик гурулушун үмуми мәсәләләри илә ајрыча мәшғул олмуш, дилин грамматик гурулушунун тәшәккүлү, морфем—морфолокија, сөзүн тәркиби вә гурулушу кими мәсәләләри әтрафлы шәрһ етмиш, дилин милли орижиналлығынын горунуб сахланмасында грамматик гурулушун бөјүк ролуну хүсуси нәзәрдән кечирәрәк ону дилин әсәб системи кими гијмәтләндирмишдир.

Ә. Дәмирчизадәнин с и ф ә т һаггында гејд вә мүлаһизәләри өз орижиналлығы илә диггәти чәлб едир. Онун бу барәдә фикри принсип е'тибарилә дилчилијимиздә сифәт һаггында јазылмыш бүтүн әсәрләрдән, демәк олар ки, фәргләнир. Лексик-грамматик мә'насы вә морфоложи әламәти биринчи, синтактик вәзифәси икинчи плана кечирмәклә, о, сифәтә, бир нитг һиссәси кими, даһа сабит мөвгедән јанашмышдыр. Инди онун мөвгеји чохлары тәрәфиндән тәгдир едилмәкдәдир. Бу һал сифәт дәрәчәләринин бөлкүсүнә мүнасибәтдә дә өзүнү көстәрир.

Онун мүасир Азәрбајчан дили синтактик гурулушунун мүхтәлиф саһәләринә даир әсәрләрини бир јерә јығсаг, бөјүк бир китаб алынар: «Мүасир Азәрбајчан дилиндә садә чүмләләр» (1950). «Говушуг чүмләләр» (1947), «Азәрбајчан дилиндә узлашма» (1950), «Мүбтәданын суаллары һаггында» (1955), «Мүрәккәб чүмләләр» (1947, 1948) вә с. мәгаләләринин һәр бири кичик бир монографијаны андырыр. «Мүасир Азәрбајчан дили (чүмлә үзвләри)» (1947) китабыны да бура әлавә етсәк, үмуми мәнзәрә тамамланмыш олар. Бу әсәрләрдә синтаксисин, демәк олар ки, бүтүн әсас мәсәләләри әһатә едилмишдир. О, чүмләнин мәгсәд вә интонасијаја көрә нөвләрини илк дәфә кениш шәкилдә ишләјәрәк, принсип кими мәгсәдлә авазланманы биркә көтүрмәји мәсләһәт көрмүшдүр. «Говушуг чүмләләр» ады алтында һәмчинс үзвлү чүмләләри тәдгиг етмишдир.

Ә. Дәмирчизадә илк дәфә олараг табесиз вә табели мүрәккәб чүмләләрин охшар вә фәргли чәһәтләрини нәзәрдән кечирәрәк, будаг чүмләләри чеврилмиш вә мүстәгил чүмләләр ады алтында ики нөвә ајырмышдыр. Бурада бә'зи будаг чүмләләр (нәтичә б. ч. вә с.) һаггында мә'лумат тамамилә јенидир, бә'зи будаг чүмләләр исә илк дәфә дәринләшдирилмиш вә кенишләндирилмишдир.

Профессорун шәхсијјәтинә вә әсәрләринә нәзәр салдыгда белә бир тәсәввүр јаранып ки, елә бил, Азәрбајчан дили онун шәхсиндә өз бөјүк тәдгигатчысыны көзләјирмиш вә елә бил, профессор Дәмирчизадә буну дујмуш, бу дујғу илә һәр тәрәфә гол-ганад ачмыш, онун илкин еһтијачларыны өз зәһмәт вә истe'дады баһасына, јухусуз кечәләри һесабына өдәмәји өзүнә борч билмишдир.

Инди о јохдур. Лакин гијмәтли әсәрләри әлимиздә, мәһәббәти гәлбимиздәдир.

Кафедрасы илә әбәди видалашмаздан үч күн әввәл јанашы отурмушдуг. Елми ишләрин мүзакирәси иди. Столунун сијирмәсини азачыг кери чәкиб онун гәләмини көтүрдүм. Лакин гәләм јазмады, јеринә гојдум. Бир гәдәр сонра јена чеврилдикдә һејрәтләндим: о һәмин гәләмлә бүтөв бир сәһифәни јазыб долдурмаг үзрә иди. Ичласын кедиши, мә'рузәләрин кејфијјәти барәдә гејдләр едирди. Мән бир анлыг диггәтлә бахдым: онун гәләми ағ вәрәг үзәриндә јерин тәркинә ишләјән котан кими дәрин шырымлар ачмышды. Бу јазыны һеч чүр позмаг олмазды. Онун јазысы сәнәткар дәмирчи әмәјинин мәһсулу олан әбәди абидәләр кими иди, позулмазды...

—Профессор, — дедим, мән нә гәдәр чалышдымса бу гәләмлә һеч нә јаза билмәдим. Сиз нечә јаздыныз?

Бир ан үзүмә бахыб күлүмсәди вә тәбәссүмлә деди:

—Бахыр кимин әлиндәдир...

Дүшүндүм ки, доғру дејир. Бу гәләмлә һеч кәс јаза билмәзди. Бу гәләмин өз саһиби варды. Онун саһиби бизим әзиз профессор иди—Д ә м и р ч и з а д ә!

Scanned with MOBILE SCANNER

мәгсәдә—үмуми идрак мәсәләсинин истәнилән сәвијјәдә һәллинә наил олунур.

Әмәкдар мүәллим дәрсдә шакирдләрә фәрди јанашмағы вә фәрдиләшдирмәни дәрс системинин принсипләрини көзләмәклә һәјата кечирир. Әлбәттә, екс тәгдирдә нәтичә мүвәффәгијјәтли олмаз. Бу заман вердији фәрди мүстәгил ишләри о, бүтүн синфин коллектив иши илә үзви сурәтдә узлашдырыр. Мәсәлән, V синифдә шакирдләр «Исмин јијәлик һалы» мөвзусуна аид фактик материалы билирләр. Лакин бир груп шакирд (зәиф вә орта) һәмин биликләр үзрә нәзәри үмумиләшдирмә апармағы бачармыр. Мәсәлән, шакирд исмин јијәлик һалынын хүсусијјәтләрини: ики чүр олмасыны: мүәјјәнлик вә гејри-мүәјјәнлик билдирмәсини вә с. билир. Анчаг самитлә битән исимләрин јијәлик һал шәкилчиләрини самитлә битән исимләрин II шәхс мәнсубијјәт шәкилчиләри илә гарышдырыр. Һәмин групда онларын сәвијјә вә фәрди хүсусијјәтләри нәзәрә алынараг, һазыр суаллар јазылмыш карточкалар 10 нәфәрә пајланыр.

Лап зәиф охујан Һ. Елмира I нөмрәли карточкаја әсасән һәр һансы самитлә битән исми һалландырыр. Орта сәвијјәли шакирдләрдән М. Рамиз 2 нөмрәли карточкаја әсасән лөвһәдә «китаб» сөзүнү, башга бириси верилмиш «Вәтән» сөзүнү шәхсә көрә дәјишир. Бу групдан јерләрдә ишләјәнләрин бә'зиләри самитлә битән исимләрин һал шәкилчиләрини јазыр, бә'зиси II шәхс мәнсубијјәт шәкилчиләрини јазыр, дикәри исә мүәјјәнлик билдирән јијәлик һала аид чүмлә гурур вә с.

Јахшы гијмәтләрлә охујанлар тапшырыг дәфтәрләриндә исмин јијәлик һалынын һәр ики нөвүнә аид чүмлә гурурлар.

Ә'лачылар исә Л. И. Брежнев јолдашын «Кичик торпаг», «Дирчәлиш» вә «Хам торпаг» әсәрләриндән мөвзуја даир чүмләләр сечиб, синтактик тәһлил едирләр.

Елми-техники тәрәгги әсриндә әдәбијјатын үмумтәһсил функсија вә вәзифәләри даһа да кенишләниб. Һәјаты образларла, диалектик-естетик ганунлар әсасында екс едән әдәбијјат кәнч неслин мә'нәви, етик, естетик тәрбијәсиндә ән тә'сирли васитәдир. «Әдәбијјат һәләлик мәктәбдә јеканә фәндир ки, һәм етиканы, һәм фәлсәфәни, һәм сосиолокијаны, һәм дә естетиканы өјрәдир» (Е. Андрејева) фикрини јадда сахлајан мүәллим өз үзәриндә даим чалышыр. Әдәбијјатын бир тә'лим фәнни кими етик, естетик, фәлсәфи, сосиоложи маһијјәт вә мәзмунуну, дәјәр вә әһәмијјәтини дәрк етдирмәкдә, сөз сәнәти-

нин синфилији, партијалылығы вә хәлгилији барәдә билик вә мә'лумат мәнимсәдилмәсиндә В. И. Ленинин әдәбијјата даир фикирләринин бөјүк методоложи, практик дәјәрини нәзәрә алан мүәллим ону да унутмур ки, шәхсијјәтин һәјатда фәал мөвге тутмасы үчүн шакирдләрә бәшәријјәтин әсрләр боју һазырладығы мә'нәви сәрвәтләри өјрәтмәк, Марксын, Енкелсин, Ленинин бөјүк тә'лимини мәнимсәтмәк лазымдыр. Бунсуз јени чәмијјәтин шүурлу гуручусу олмаг мүмкүн дејилдир.

VIII синифдә шифаһи халг әдәбијјаты материалларынын шәрһи заманы о гејд едир ки, Ленин маһнылары, нағыл вә аталар сөзләрини, әскәр ағыларыны «әсл халг јарадычылығы» адландырырды. В. И. Ленинин аталар сөзләри, нағыллар һаггында хатирәләрдә јашајан, јахуд әсәрләриндә ифадә олунан фикирләринин шакирдләрә чатдырылмасы бөјүк тә'лими еффект верир.

Маһныларла бағлы програм материалынын өјрәдилмәси заманы Ругијјә Әлигулијева шакирдләрә чатдырыр ки, даһи рәһбәр һәлә ушаглыгдан маһныны чох севирди.

Мүәллим шакирдләрин диггәтини белә бир чәһәтә јөнәлдир ки, В. И. Ленин мүбариз руһлу маһнылары даһа чох севәр вә охујармыш. Маһныја мараг вә мәһәббәт сонракы илләрдә В. И. Ленинин шәхсијјәтини сәчијјәләндирән чәһәт олмушдур. Мүәллим гејд едир ки, В. И. Ленинин маһныларла бағлы ики мәгаләси вардыр. Ругијјә мүәллимә әлавә мәшғәләдә елми тәфәккүр нәһәнкинин «Јевкени Потје» (вәфатынын 25 иллији)» вә «Алманијада фәһлә хорунун инкишафы» адлы мәгаләләриндән мүвафиг парчалар охудур, тәһлил едир.

«Јевкени Потје кимдир?», Шакирдләр өјрәнирләр ки, о, бу күн бүтүн дүнјада әзәмәтлә сәсләнән «Интернасионал»ын мүәллифидир. Ленин бу ингилаби маһныны «пролетар нәғмәси» адландырмыш, онун мүәллифини исә «шаир-фәһлә», «пролетар-шаир» кими сәчијјәләндирмишдир. Илләр кечмиш, тарихин доланбачларында бу маһны халг күтләләринин азадлыг уғрунда мүбаризәсиндә гүдрәтли чағырыш кими сәсләнмиш, дәрин ичтимаи-сијаси мәзмуну вә хәлги формасы ону дүнјәвиләшдирмишдир.

Шакирдләрин әдәбијјат дәфтәринә Јевкени Потјенин ады вә «о маһны васитәсилә ән бөјүк тәблиғатчы»лардан бири олмушдур (Ленин)—сөзләри јазылыр.

Бөјүк Низаминин әдәби ирсинин өјрәдилмәси просесиндә Р. Әлигулијевә шакирдләринә чатдырыр ки, мүтәфәккир сә-

Scanned with MOBILE SCANNER

нәткарын јарадычылығында фолклорумуз ән гүввәтли гајнаг олмушдур. Шаир зәнкин шифаһи әдәбијјатымыздан истифадә етмиш, гијмәтли сәнәт инҹиләри илә халгы сәнәткар кими шөһрәтләнмишдир.

—Хејирлә шәрин, әдаләтли илә залымын, һуманистлә бәдхаһын мүбаризәси әбәдидир. Хејирхаһ гүввәләрин шәр гүввәләр үзәриндә гәләбәси шифаһи әдәбијјатымызын ән гәдим вә кениш јајылмыш мөвзуларындандыр. Бу мөвзунун бәдии һәлли Низамини дә марагландырмыш, јарадычылыға сәсләмишдир. Бу мотив «Једди көзәл» поемасындакы «Хејир вә Шәр» адлы һекајәдә өз бәдии һәллини тапмышдыр,—бу мәзмунда кириш сөзүндән сонра мүәллим мәзмун үзәриндә иш апарыр.

Һадисәләрин тәһкијәси, бәнзәтмәләрин тәбиилији, ифадәләрин образлылығы вә чанлы данышыг дилиндә олмасы, бир сыра дикәр хүсусијјәтләр (једди күн јол кетмәк, күрдүн гызынын нағылллардакы кими Аја, Күнәшә бәнзәдилмәси, Хејирин көзләринин јенидән сағалмасы, шаһ гызынын сағалмаз дәрдә дүшмәси, нечә-нечә тәбибин өлдүрүлмәси вә с.) шифаһи халг әдәбијјатындан кәлән мотивләр, фолклор поетик системинә хас олан образлардыр. Бу истигамәтдә иш «Мәрд вә Намәрд» нағылынын охусундан сонра апарылыр. Нағылдакы көјәрчинләр, шир, гурд вә түлкү кими сурәтләр, көјәрчин ләләјини чәкмәклә көзүн сағалмасы, ит ганынын дәрман олмасы кими мотивләр вардыр. Һәгигәт чарчысы, һагг, әдаләт ахтарычысы олан Низами халг нағылындан әсас мотиви алмыш, һекајә-нағылда бир сыра етик мәсәләләрин һәллинә наил олмушдур. Белә ки, Низами никаһы, кәбини нәсилләрин инкишафынын башланғычы һесаб етмиш, јахшылыг көрән Хејирин хејирхаһлығын әвәзи олараг гоча күрдә садиг галмасыны, әмәји севмәсини тәсвир вә тәблиғ етмишдир.

Низами вә шифаһи халг әдәбијјаты проблеминин систем шәкилдә өјрәнилмәси үчүн даһа кениш имкан вә јол VIII синифдәдир. Һәмин синифдә Р. Әлигулијева бу иши әсасән ики истигамәтдә—Низаминин Азәрбајҹан вә дүнја халглары фолклорундан истифадә етмәси вә Низами ирсинин фолклорлашмасынын өјрәдилмәси шәкилләриндә һәм тә'лим просесиндә, һәм дә мүстәгил иш кими тәшкил едир.

Шакирдләр шаирин әсәрләриндәки аталар сөзләри, әдәби тапмача вә нағыл, мотив, сурәт вә фолклор поетик системинә дахил олан ифадәләри тапыр, мүгајисәләр апарырлар. Бу әдәби ирслә даһа кениш танышлыға имкан верир. Онларын һәм фолклор, һәм дә бәдии материаллар фондуну зәнкинләшдирир. Низаминин фолкпоризми истигамәтиндә иш шакирдләрлә бәдии әсәрләр үзәриндә ахтарыш апармаг баҹарыг вә габилијјәтини инкишаф етдирир.

...Һәр күн Низами мәктәбинә тәләсир, һәр күн өзү илә мәктәбә кениш үрәк долу истәк, бир дүнја сөһбәт апарыр. Һәр дәрси бир хатирәјә дөнүр, һәр сөһбәти бир нура, ишыға чеврилир.

Севинир, дүнәнки шакирдләри—бу күн Фүзули адына мәктәбдә ишләјән Зијафәт Ибраһимова, Рәһилә Гасымова илә растлашанда. Ахы, онлар да дил-әдәбијјат мүәллимидир. Онлар да Ругијјә Мәһәммәд гызы кими шакирдләриндә сөзә, образлы тәфәккүрә мараг, мәһәббәт ојадыр, ахтарырлар. Чох вахт чәтинә дүшәндә она—Ругијјә Әлигулијеваја мүраҹиәт едирләр. О да өз нөвбәсиндә ахтарыр, өјрәтмәк үчүн өјрәнир. Ахтарыш исә өмрүн зинәти имиш...

Ш. ҺӘТӘМОҒЛУ.

Scanned with MOBILE SCANNER

СУАЛЛАРА ЧАВАБ

СУАЛ. «Јарашыглы јени сүр'әт гатары бизим стансијада дајанмадан кечди» чүмләсини синтактик тәһлил етмәјинизи хаһиш едирәм.

С. Меһдијев—Ерменистан ССР

ЧАВАБ: Бу, садә кениш чүттәркибли, нәгли чүмләдир. Грамматик әсасы «сүр'әт гатары кечди» сөзләридир. Мүбтәда гејри-мүәјјәнлик билдирән тә'јини сөз бирләшмәси илә ифадә олунмушдур. «Јарашыглы јени» сөзләри һәмчинс олмајан тә'јинләрдир. Һәмин сөзләр бүтөвлүкдә мүбтәданы (сүр'әт гатары) тә'јин едир. «Бизим стансијада дајанмадан» сөзләри исә фе'ли бағлама тәркиби илә ифадә олунмуш јер зәрфлијидир.

СУАЛ. ҮИЛКИ ихтисары бүтөв сөзләрлә Үмумиттифаг Ленин Коммунист Кәнчләр Иттифагы шәклиндә беш сөзлә ифадә олундуғу һалда, нә үчүн онун ихтисарла јазылышында 6 һәрф әһатә олунур? Һәмин ихтисардан сонра шәкилчиләр онун сон һәрфинин, јохса сон сөзүнүн аһәнкинә ујғун јазылмалыдыр? Мәсәлән, ҮИЛККИ-нын, јохса ҮИЛККИ-нин ишләдилмәлидир?

З. Исмајылов—Ләнкәран рајону

ЧАВАБ. Гысалтмалар да бир нөв, хүсуси адлар кими формалашыр. Онларын да јазылышында бә'зән тарихи-ән'әнәви принсип көк сала билир. Лакин чох надир һалларда. Мәсәлән, В. И. Ленин адына Азәрбајчан Дөвләт Педагожи Институту мүрәккәб ады әслиндә ихтисарла **АДПИ** шәклиндә ишләдилмәли олдуғу һалда, ән'әнәјә көрә, садәчә, **АПИ** шәклиндә јазылыр.

Вахтилә үмумиттифаг мүрәккәб исми «үмум иттифаг» шәклиндә ики сөздән ибарәт бирләшмә кими јазылырды. Буна көрә дә **Үмумиттифаг Ленин Коммунист Кәнчләр Иттифагы** адынын гысалтмасы **ҮИЛККИ** шәклиндә гәбул едилмишдир. Орфографијамызда апарылан дәјишикликдән сонра, көрүнүр мүәјјән сәбәбләрә көрә һәмин гысалтмада һеч бир дәјишиклик едилмәмишдир. Фикримизчә, бунун әсас сәбәбини белә изаһ етмәк олар: көстәрилән мүрәккәб ад мүхтәлиф сәнәдләрдә, еләчә дә әдәбијјатда, әсасән, **ҮИЛККИ** шәклиндә рәсмиләшмиш, тәсбит олунмушдур. Буна көрә онун график формасында мүвафиг дәјишиклик апарылмасына чидди еһтијач һисс олунмамышдыр.

Гејд етдијимиз гысалтмадан, еләчә дә бунун кими башга ихтисарла јазылан адлардан сонра шәкилчинин аһәнкә көрә ишләнмәсинә кәлдикдә, е'тираф етмәлијик ки, бу мәсәлә һәлә дә орфографијамызда гәти сабитләшдирилмәмишдир. Лакин сон илләрин јазы тәчрүбәсинә әсасән дејә биләрик ки, гысалтмалара артырылан шәкилчи онларын сон сәсинин, даһа доғрусу, сон һәрфинин ифадә етдији сәсин аһәнкинә табе едилир; мәсәлән, АДУ-ја, ҮИЛККИ-ни, ССРИ-дә вә с.

СУАЛ 1. «Гаралты» сөзүнү тәркибинә, сөз јарадычылығына көрә нечә тәһлил етмәк лазымдыр?

СУАЛ 2. Мәчмуәнин нөмрәләриндән бириндә белә бир һөкм ирәли сүрүлмүшдүр ки, мүәјјәнлик билдирән тә'јини сөз бирләшмәләри онларын тәрәфләри арасына дахил олан сөзләрлә бирликдә чүмләнин бүтөв бир үзвү олур. Бу фикир доғрудурму? Бундан сонра синтактик тәһлилдә һәмин мулаһизәјә истинад етмәјимиз вачибдирми? Әввәлчәдән дејим ки, шәхсән мән тәчрүбәдә бунун јахшы нәтичә верә биләчәјинә шүбһә илә јанашырам.

Ә. Бабајев—Бакы

ЧАВАБ 1. «Гаралты» сөзү, шүбһәсиз, дүзәлтмә исимдир. Көкү «гара» сөзүдүр. **Ағарты, көјәрти, бозарты, саралты** сөзләри дә бу үсулла әмәлә кәлмишдир: бунлары **ағ, көј, боз, сары** көкләринә вә -арты, -әрти шәкилчисинә асанлыгла ајырмаг мүмкүндүр. Лакин бунларын нечә әмәлә кәлдијини диахроник бахымдан изаһ етмәк үчүн шакирдләрә мүәјјән тарихи комментарија вермәјә еһтијач вардыр. Белә ки, -арты, -әрти шәкилчиләри әслиндә -ар, -әр, т вә -ы, -и шәкилчиләринин говушмасындан—синтезиндән әмәлә кәлмишдир: -ар, -әр көстәрилән сифәтләрә гошулмагла фе'л дүзәлдир, мәсәлән, көј-әр (мәк), боз-ар (маг); -т шәкилчиси һәмин фе'лләрә тә'сирлилик мә'насыны верир—көј-әрт(мәк), боз-арт(маг), -ы, -и шәкилчиси исә бу фе'ллә рдән (дүзәлтмә фе'лләрдән) дүзәлтмә исим әмәлә кәтирир.

Гаралты исминдә бу просес бир гәдәр дә мүрәккәб характер алыр: әслиндә һәмин сөз гара+арты моделинә ујғун ол-

Scanned with MOBILE SCANNER

муш, лакин тәләффүзә ујғунлашараг гоша а саитләриндән бәри дүшмүш вә **гаралмаг, саралмаг** фе'лләриндә олдуғу кими р самитләриндән бири (икинчиси) диссимилјасија һадисәсинә уғрајыб л сәси илә әвәзләнмишдир; нәтичәдә **гаралты** шәклиндә формалашмышдыр. Демәк, **саралты** сөзүндә дә тәхминән ејни фонетик һадисәләр баш вермишдир: сары-арты — сар (ы)-арты — сар(ы)-алты — **саралты.**

ЧАВАБ 2. Мәчмуәмизин 1978-чи ил 3-чү нөмрәсиндә педагожи елмләр намизәди Н. Әһмәдовун «Тә'јини сөз бирләшмәләринин тәдриси» адлы мәгаләси дәрч олунмушдур. Мүәллиф һәмин мәгаләнин бир јериндә конкрет чүмләләр үзәриндә апардығы тәһлилдән нәтичә чыхарараг гејд етмишдир: «...мүәјјәнлик билдирән тә'јини сөз бирләшмәләринин тәрәфләри арасына дахил олан сөз вә ја тәркиб бир гајда олараг бирләшмәнин икинчи тәрәфини ајдынлашдырыр вә бирләшмәнин тәркибиндә дахили тә'јин ролуну ојнајыр» (сәһ.68). Әкәр бу һөкмү мәгалә мүәллифинин нүмунә көстәрдији бә'зи чүмләләрә аид етсәк, она һагг газандырмаг лазымдыр. Һәмин чүмләләрә диггәт јетирәк: 1) Сән һадисәләрин чанлы шаһидисән. 2) Әскәр оғланы бағрына басыб, онун гыврым сачларыны сығаллады.

Бу чүмләләрдә **һадисәләрин чанлы шаһидисән** вә **онун гыврым сачларыны** бирләшмәләринин, доғрудан да, үзвләринә ајрылмајан хәбәр вә тамамлыг олуб-олмадығы һаггында фикир сөјләмәздән әввәл, чүмлә үзвләринин сөз бирләшмәләри илә ифадәсинә аид бир мүһүм мәсәләјә диггәти чәлб етмәји лазым билирик.

Узун илләрдән бәри грамматикаја аид китабларда, о чүмләдән 1971-чи илә гәдәрки орта мәктәб дәрсликләриндә көстәрилирди ки, биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин биринчи тәрәфи чүмләдә һәмишә тә'јин, икинчи тәрәфи исә мүхтәлиф үзвләр вәзифәсини дашыјыр. Лакин сонраки тәчрүбәләр көстәрди ки, бу һөкм о гәдәр дә дәгиг дејил; бир сыра һалларда һәмин бирләшмәнин тәрәфләри семантик (мә'на) чәһәтдән бир-бирилә елә бағлы олур ки, онлары чүмләнин бүтөв үзвү кими тәһлил етмәк лазым кәлир. Мәсәлән, **Саһилдә ики ушаг дајанмышды. Рәсми һиссәдән сонра бәдии һиссә башланды. Дәстәмиз јағышлы һавада јола дүшдү. Зала хејли адам топлашмышды. Узунбојлу ушаглар арха чәркәдә дајандылар** вә с. кими чүмләләрдә **ики ушаг, рәсми һиссәдән сонра, бәдии һиссә, јағышлы һавада, хејли адам, узунбојлу ушаглар** биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәси олмасына бахмајараг, онларын тәрәфләрини ајры-ајры чүмлә үзвләри кими тәһлил етмәк доғру олмаз. Бу, һәмин бирләшмәләрин көстәрилән чүмләләрдә семантик бүтөвлүк тәшкил етмәсиндән ирәли кәлир. Әкс һалда тәһлил формал-грамматик характер дашыјар. Нәзәрә алынмалыдыр ки, синтактик тәһлилдә формал-грамматик принсипә дејил, мәнтиги-грамматик принсипә истинад едилмәси мәгбул сајылыр. Чүнки бу принсип синтактик тәһлилин итг никишафы үзрә ишләрлә әлагәләндирмәјә, беләликлә, онун практик әһәмијјәтини даһа да гүввәтләндирмәјә имкан верир.

Чүмләдә мүәјјәнлик билдирән тә'јини сөз бирләшмәләриндә тәрәфләр арасына дахил олан сөзләрин бә'зән һәмин бирләшмәләрлә бирликдә бүтөв чүмлә үзвү кими чыхыш едә билмәсинә мәһз гејд етдијимиз мүлаһизә бахымындан јанашмағы сәһв һесаб етмәк доғру олмаз. Јухарыда көстәрдијимиз чүмләләр бу чәһәтдән характерик һесаб едилә биләр. Белә ки, **сән һадисәләрин чанлы шаһидисән** бирләшмәсинин (хәбәрин) тәрәфләри арасына дахил олан **чанлы** сөзүнү һәмин бирләшмәдән тәчрид олунмуш тә'јин кими тәһлил етмәк дүзкүн дејил, чүнки сөһбәт «һадисәләрин шаһиди» олмагдан јох, «һадисәләрин чанлы шаһиди» олмагдан кедир. Икинчи чүмләдә дә тәхминән ејни вәзијјәти мүшаһидә етмәк мүмкүндүр: орада **онун сачларыны** јох, **онун гыврым сачларыны** бирләшмәсини тамамлыг кими тәһлил етмәк даһа мәнтигидир, **гыврым** сөзүнә верилән һ а н с ы с а ч л а р ы н ы, н ә ч ү р с а ч л а р ы н ы? суалларынын мәнтиги чәһәтдән јахшы сәсләнмәмәси дә буну сүбут етмәјә әсас верир. Бүтүн бунларла јанашы, әлбәттә, мәгалә мүәллифинин кәлдији үмумиләшмиш нәтичә илә разылашмаг олмаз. Мүәјјәнлик билдирән тә'јини сөз бирләшмәләринин арасына дахил олан сөзләр әксәр һалларда чүмләнин тә'јини (мәсәлән, сөз бирләшмәси илә ифадә олунан мүбтәданын вә ја тамамлығын икинчи тәрәфинин тә'јин) вәзифәсиндә чыхыш едир. Белә чүмлә үзвләриндә биринчи тәрәфин ајрылыгда тә'јин ола билдијини гәбул етдијимиз һалда, икинчи тәрәфин дә ејни хүсусијјәтә малик ола билдијини инкар етмәјә һеч бир мәнтиги әсас јохдур. Мәгалә мүәллифи нәдәнсә бу чәһәти нәзәрә алмамышдыр.

СУАЛ 1. «Фүзули рајону, Пирәһмәдли кәнд орта мәктәбин шакирди...» ифадәсиндә «мәктәбин» олмалыдыр, **јохса** «мәктәбинин»?

Scanned with MOBILE SCANNER

СУАЛ 2. Синиф журналында көстәрилир ки, дәрсә кәлмәјән шакирдә онун графасында «г» јазылмалыдыр. Журналда буну г һәрфинин чап, јохса јазылы формасы илә көстәрмәк лазымдыр?

А. Очагвердијев—Фүзули рајону

ЧАВАБ 1. «Кәнд орта мәктәбинин шакирди» мүрәккәб тә'јини сөз бирләшмәсидир; кәнд орта мәктәби онун биринчи шакирди исә икинчи тәрәфидир. Биринчи тәрәфин өзү дә әслиндә ики компонентдән ибарәтдир: кәнд (биринчи тәрәф), орта мәктәб исә икинчи тәрәфдир; бунлар бир-бири илә бирләшәндә икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәсини әмәлә кәтирир, буна көрә дә икинчи тәрәф мәнсубијјәт шәкилчисини гәбул едир (кәнд+орта мәктәби).

Бу бирләшмә бүтөвлүкдә кәнд орта мәктәби(нин) шакирди бирләшмәсинин биринчи тәрәфи кими чыхыш едир. Һәмин бирләшмә үслуби тәләбдән асылы олараг мүәјјәнлик билдирдији үчүн биринчи тәрәф (онун сон компоненти олан мәктәби сөзү) јијәлик һал шәкилчисини гәбул едир; демәк кәнд орта мәктәби+нин шакирди шәклиндә формалашыр. Бүтүн бунлара көрә ону «кәнд орта мәктәбин шакирди» шәклиндә ишләтмәк грамматик чәһәтдән дүзкүн сәсләнмир; мәктәб сөзүнүн гәбул етдији шәкилчи нә мәнсубијјәт, нә дә һал билдирмәк хүсусијјәтини кәсб едир. Башга сөзлә десәк, әкәр бирләшмәнин биринчи компоненти «кәнд орта мәктәби»дирсә, «кәнд орта мәктәбин» һансы грамматик мә'наны билдирир?

Демәк, һәмин бирләшмә ја «кәнд орта мәктәби шакирди», ја да «кәнд орта мәктәбинин шакирди» шәклиндә ишләнә биләр. Бурада мүәјјәнлији, јә'ни конкретлији ифадә етмәк үстүнлүк тәшкил етдији үчүн, шүбһәсиз, икинчиси даһа дүзкүндүр: кәнд орта мәктәбинин шакирди.

ЧАВАБ 2. Чап һәрфләри јалныз мәтбәә вә макина јазыларында, гисмән дә бәдии тәртибатларда ишләдилир. Синиф журналында «гајиб» сөзүнүн нечә ишарә едилмәсини проблемә чевирмәјә һеч бир еһтијач јохдур.

СУАЛ 1. Әкәр шакирд грамматик тапшырыглы јохлама имлада грамматик тапшырығы аз вә ја чох дәрәчәдә јеринә јетирмишсә, јахуд сәһвләрә јол вермишсә, һәмин кәсирләри мүәллимин тамамламасына еһтијач вармы?

СУАЛ 2. Грамматик сәһвләрә һансы сәһвләр дахилдир?
СУАЛ 3. Јазы ишиндәки мәзмун вә савад сәһвләри дәфтәрин һашијәсиндә һансы ишарәләрлә гејд олунмалыдыр?

Р. Бахшәлијев— ДГМВ, Әскәран рајону

ЧАВАБ 1. Әлавә тапшырыглы имлада шакирдин әлавә тапшырыгла әлагәдар сәһвләрини тәсһиһ етмәк, даһа доғрусу, мүәллимин өз мулаһизәсинә көрә, алтындан хәтт чәкиб, һашијәдә суал ишарәси гојмаг вә ја сәһви дүзәлтмәк вачибдир. Јеринә јетирилмәјәнләри исә шакирдин әвәзинә мүәллимин тамамламасы, шүбһәсиз, јол верилмәз һалдыр.

ЧАВАБ 2. Грамматик сәһвләр, адәтән, ифадә вә инша јазыларда гаршыја чыха билир. Бунлар ән чох грамматик-үслуби сәһвләрдән ибарәт олур. Мәсәлән мүбтәданын шәхс вә кәмијјәтә көрә узлашмасында (Чамаат кәлдиләр, Ушаглар ишләјир, Елдар вә Рамиз кәлди вә с.), чүмлә үзвләринин, хүсусән тә'јинин сырасынын позулмасында, сајдан сонра исмин чәмдә ишләдилмәсиндә (бир сыра, бир чох сајлары истисна едилмәклә), јерли шивәләрлә әлагәдар исмин һалларындан вә мәнсубијјәт шәкилчиләриндән дүзкүн истифадә едилмәмәсиндә (мәним гардаш, сән үчүн) вә с. бурахылан сәһвләр бу гәбилдәндир.

Әлбәттә, белә сәһвләр шакирдләрин јазыларында чох олмур.

ЧАВАБ 3. Мәзмун сәһвләри, адәтән, дәфтәрләрин һашијәсиндә м һәрфи илә, орфографик сәһвләр кичик шагули хәтлә, дурғу ишарәси сәһвләри исә «гуш» ишарәси илә гејд олунур.

СУАЛ. Ашағыдакы чүмләләрин синтактик тәһлили нечә олмалыдыр?

1) Јај тә'тилинин сонунчу күнү иди (Мир Чәлал).
2) Полад кишинин бир чүт нәвәси вар иди (Ә. Вәлијев).
3) Камалын вә мәктәб јолдашларынын бу гәләбәси онлар үчүн көзләнилмәз, тәсадүфи һадисә дејилди (М. Рзагулузадә).

А. Әлијев—Лерик рајону

ЧАВАБ. «Јај тә'тилинин сонунчу күнү иди» тәктәркибли чүмләдир, шәхссиздир, јалныз хәбәрдән ибарәтдир, мүрәккәб характерли мүәјјәнләшдиричи сөз бирләшмәси илә ифадә олунмушдур: јај тә'тилинин+сонунчу күнү+иди. Демәк, бурада һеч бир икинчи дәрәчәли үзв јохдур. «Сонунчу» сөзүнү формал-грамматик бахымдан тә'јин һесаб етмәк олар, лакин мәнтиги-грамматик бахымдан бирләшмә мәнтигсиз сәсләнәр: јај тә'тилинин күнү иди. Буна көрә дә чүмләдәки бүтүн сөзләр

Scanned with MOBILE SCANNER

үзвләринә ајрылмајан синтактик бүтөв тәшкил едир вә бирликдә јалныз хәбәр вәзифәсиндә чыхыш едир.

Икинҹи ҹүмлә һаггында да тәхминән ејни сөзләри демәк олар. О да тәктәркибли ҹүмлә олуб, јалныз бир хәбәрдән ибарәтдир. Һәмин ҹүмләдә **Полад кишинин нәвәси** сөзләри синтактик ҹәһәтдән үзвләринә ајрылмајан мүәјјәнләшдириҹи тә'јини сөз бирләшмәсидир, вар вә иди сөзләриндән һеч бири ајрылыгда ҹүмлә үзвү ола билмәдији вә јалныз хәбәрин формалашмасына хидмәт етдикләри үчүн гошулдуглары сөз вә ја сөз бирләшмәси илә бирликдә хәбәрин тәркиб һиссәсинә дахил олурлар. «Бир ҹүт» ифадәсинә кәлдикдә исә, нәзәрә алмаг лазымдыр ки, үмумијјәтлә, мигдар сајлары гошулдуглары сөзлә бирликдә, синтактик бүтөвлүк тәшкил едир, демәк, онлар ајры-ајры ҹүмлә үзвү вәзифәсини дашыја билмир. Мәһз буна көрә көстәрилән ҹүмләдә «бир ҹүт» сөзүнү «нәвәси» сөзүндән ајырмаг, ону тә'јин һесаб етмәк доғру олмаз.

Бүтүн бунлара көрә «Полад кишинин бир ҹүт нәвәси вар иди» ҹүмләсиндәки бүтүн сөзләр тәкҹә бир үзвүн—хәбәрин тәркиб һиссәләрини тәшкил едир.

«Ҝамалын вә мәктәб јолдашларынын бу гәләбәси онлар үчүн көзләнилмәз, тәсадүфи һадисә дејилди» ҹүмләси, әввәлкиләрдән фәргли олараг, чүттәркибли вә ҝениш ҹүмләдир. «Көзләнилмәз, тәсадүфи һадисә дејилди» онун хәбәри, «Ҝамалын вә мәктәб јолдашларынын бу гәләбәси» исә мүбтәдасыдыр. Бунлар бирликдә һәмин ҹүмләнин г р а м м а т и к ә с а с ы н ы тәшкил едир. Бир һалда ки, һәмин ҹүмләнин грамматик әсасы башга шәкилдә мүәјјәнләшә билмир, демәк, баш үзвләр дүзҝүн тапылмышдыр. Көстәрилән ҹүмләдә јалныз бир икинҹи дәрәҹәли үзв вар: **онлар үчүн** (тамамлыг).

СУАЛ. Иншa јазыларын тәсһиһиндә һансы шәрти ишарәләрдән истифадә олунмалыдыр?

А. Бағыров—Нахчыван МССР

Инша, еләҹә дә ифадә јазыларын јохланылмасында истифадә олунан шәрти ишарәләр, башлыҹа олараг, ашағыдакылардан ибарәтдир:

[]—Артыгдыр, јерсиз ҹүмләләрдир.
>—Фикри ҝенишләндирмәјә еһтијаҹ вар.
V—Бурахылмышдыр (сөз вә ја ифадә).
Z—Абзасдан олмалыдыр.
Ƶ—Абзасдан олмамалыдыр.
Т—Тәкрардыр.
Ү—Сөз вә ја ифадә јахшы сечилмәмишдир.

(нитг сәһви).
Ҹ — Ҹүмлә дүзҝүн гурулмамышдыр.
1, 2, 3 — Ҹүмләдә сөз сырасы позулмушдур.
М — Фактик мә'на (мәзмун) сәһвинә јол верилмишдир.

Тәклиф олунан бу шәрти ишарәләр системи бүтүн сәһвләри рәнкарәнклији илә әһатә етмәјә дә биләр. Белә һалда мүәллим һәмин ишарәләр системиндә мүәјјән дәјишикликләр апара биләр. Бундан башга, лазым кәлдикдә, мүәллим сәһифәләрин һашијәсиндә шакирд үчүн мүвафиг гејдләр дә јаза биләр; мәсәлән, «Ҝириш һиссәси чох ҝенишдир», «Нәтиҹә јазмаг лазымдыр», «Сөзләрин сечилмәсиндә диггәтли ол!» вә с.

Нәтиҹә чыхармаг чәтин дејил ки, јухарыда гејд олунмуш шәрти ишарәләрин бә'зиләриндән мәтнин дахилиндә истифадә едилмәлидир, бә'зиләрини исә һашијәнин мәтнә јахын һиссәсиндә гојмаг мәсләһәтдир, чүнки кәнар тәрәфдә сәһвләрин нөвләрини, мигдарыны көстәрән ишарәләрдән ибарәт гејдләр апарылыр (I, v, ү, г). Бу гејдләр јазы ишини гијмәтләндирмәк үчүн сәһвләри һесаба алмаг ишини асанлашдырмаг мәгсәдини ҝүдүр.

Нәзәрә алынмалыдыр ки, орфографик вә дурғу ишарәләри сәһвләринин көстәрилмәсиндә истифадә олунан шәрти ишарәләр јухарыдакы системдә әһатә олунмамышдыр.

Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ.

ГЫСА СӘТИРЛӘР

...АНЛА, ДАНЛА, АҒЛА сөзләри нисбәтән сонракы дөврдә, бизә даһа јахын олан заманда төрәмиш сөзләрдир; чүнки бу сөзләрин тәшкилиндә иштирак едән үнсүрләр — морфемләр инди дә мүстәгил көкләр кими јашајыр. Доғрудур, бу морфемләрдән икинҹиси инди көмәкчи сөз кими ишләнир (етмәк, еләмәк—РЕД.) вә јухарыда изаһ етдијимиз кими, мүстәгил мә'налы сөзләрә гошулараг јени сөзләр дүзәлдир; мәс.: **ТУМАР ЕЛӘ**, јахуд **ТУМАРЛА**; **ҺАЗЫР ЕЛӘ**, јахуд **ҺАЗЫРЛА** вә с. Ҝөрүндүјү кими, һәм **АНЛА, ДАНЛА, АҒЛА** сөзләринин, һәм дә **ТУМАРЛА, ҺАЗЫРЛА** сөзләринин икинҹи гисми, јә'ни **ЛА** үнсүрүнүн әсли олан **Е Л Ә—Е Ј Л Ә** сөзү мүасир Азәрбајҹан дилиндә сөз төрәтмәјә габил јарыммүстәгил, јә'ни көмәкчи сөз характери дашыјыр вә бу сөз бир заман мүстәгил мә'наја малик олан, инди исә ајрылыгда ишләнмәјән **АН**, јә'ни д ү ш ү н ҹ ә; **ДАН**, јә'ни с ө з, д и л; **АҒ**, јә'ни ј а с сөзләринә гошулараг о заманлар јени сөзләр төрәдә билдији кими, инди дә мүстәгил мә'налы сөзләрә гошулараг јени сөзләр төрәдир. (**Ә. ДӘМИРЧИЗАДӘ.** «Азәрбајҹан дили лүғәт тәркибинин тарихи тәдгиги» мәгаләсиндән, 1957).

Scanned with MOBILE SCANNER

АЗӘРБАЈЧАН ССР МААРИФ НАЗИРЛИЈИ КОЛЛЕКИЈАСЫНЫН ГӘРАРЫ № 218

Бакы шәһәри 17 декабр 1980-чи ил

Республиканын тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тәдрисинин вәзијјәти вә ону јахшылашдырмаг тәдбирләри һаггында

Коллекија республиканын тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләриндә Азәрбајчан дилинин тәдриси вәзијјәтинә даир Баш мәктәбләр идарәсинин мә'луматыны динләјәрәк гејд едир ки, сон илләр бу фәннин тәдриси кејфијјәтини јахшылашдырмаг саһәсиндә мүәјјән ишләр көрүлмүш вә шагирдләрин билик сәвијјәси артмышдыр.

Тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајчан дилинин тәдриси партија вә һөкумәтин диггәт мәркәзиндә олмуш вә тә'лим кејфијјәтинин јахшылашдырылмасына даим гајғы көстәрилмишдир. Мәктәб һаггындакы сон гәрарларда ирәли сүрүлән вәзифәләр, ССРИ Конститусијасындакы милли дилләр һаггында олан мүддәалар Азәрбајчан дили фәнниниң тәдрисини јахшылашдырмаг үчүн көстәрилән гајғынын парлаг нүмунәси олмушдур.

Азәрбајчан ССР Маариф Назирлији коллекијасында «Азәрбајчан ССР-ин тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тәдрисинин вәзијјәти һаггында» 170 №-ли 13 нојабр 1968-чи ил тарихли гәрарында нәзәрдә тутулан тәдбирләрин һәјата кечирилмәси бу саһәдә көрүлән ишләрин истигамәтини тәшкил етмишдир.

Тәһсилин системиндә дәјишиклик едилмиш, әввәлләр тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајчан дили сәккиз илә өјрәдилирдисә, артыг инди бу фәнн доггуз ил мүддәтиндә тәдрис олунур. Програм вә дәрсликдә мүәјјән тәкмилләшдирмә апарылмыш, мүәллимләрин зәрури еһтијачы нәзәрә алынараг II—X синифләр үзрә програм материалларынын планлашдырылмасы, имла вә ифадә мәчмуәси, «Рус мәктәбләриндә

Азәрбајчан дили тәдриси методикасы», «Рус мәктәбләринин ибтидаи синифләриндә Азәрбајчан дили» методик рәһбәрликләри вә бир сыра дикәр методик вәсаит һазырланыб онларын истифадәсинә верилмишдир.

Сон илләрдә бу фәнни тәдрис едән мүәллимләрин елми-методик һазырлығыны күчләндирмәк, онларын педагожи фәалијјәтини дүзкүн истигамәтләндирмәк мәгсәдилә мүәллимләри тәкмилләшдирмә институтларында рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили кабинетләри јарадылмыш вә Азәрбајчан ЕТПЕИ-дә бу саһә үзрә педагожи тәдгигатлар апарылмасына башланылмышдыр. Бүтүн бунларын нәтичәсидир ки, тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајчан дилинин тәдриси вәзијјәти мүәјјән гәдәр јахшылашмыш, ишини мүасир тәләбләр сәвијјәсиндә гуран мәктәб вә мүәллимләрин сајы артмышдыр.

Бакы шәһәриндәки 60, 107, 134, 145, 167, 210, 178, 229, Сумгајыт шәһәриндәки 5, 11, Минкәчевир шәһәриндәки 10, Әли Бајрамлы шәһәриндәки 14 нөмрәли вә с. мәктәбләрдә Азәрбајчан дили тәдриси гаршысында дуран вәзифәләрин һәллинә чидди фикир верилир. Шагирдләрин нитг инкишафына онларын лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәсинә, чанлы данышыг дилини өјрәнмәләринә хүсуси диггәт јетирилир. Бу мәктәбләрдә ишләјән мүәллимләрдән С. Мәммәдова, Р. Чәфәрова, Н. Гәдирова, С. Әлијева, М. Чәфәров, Е. Мустафајева, А. Аббасова, О. Вердијева, Н. Мәммәдова, М. Пиријев, Ш. Мүтәллимова вә башгалары өз фәннини елми-педагожи јениликләр әсасында тәдрис едир, дәрс просесиндә шагирдләри мәһсулдар ишлә тә'мин едир, онларын мүстәгиллијини гүввәтләндирир, дәрсләрини әјани гурурлар.

Коллекија ону да гејд едир ки, республиканын тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләриндә Азәрбајчан дилинин тәдриси вәзијјәтини һәлә дә гәнаәтбәхш һесаб етмәк олмаз.

Мәктәб һесабатларында тә'лим кејфијјәтинә даир верилән рәгәмләрдә гејри-реаллыг вардыр. Белә ки, республиканын 4 шәһәринин (Бакы шәһәринин Ленин вә Шаумјан рајонлары, Сумгајыт, Әли Бајрамлы, Минкәчевир шәһәрләри) 33 мәктәбиндә Азәрбајчан дилиндә апарылмыш јохлама јазыда иштирак едән 3927 нәфәр шагирддән 665-и јә'ни 13%-и гејри-кафи гијмәт алмышдыр.

Бир сыра мәктәбләрдә шагирдләрин билик сәвијјәси даһа ашағы олмушдур. Бакы шәһәринин Шаумјан рајонундакы 109

Scanned with MOBILE SCANNER

нөмрәли мәктәбдә 73%, Ленин рајонундакы 169 нөмрәли мәктәбдә 65,5%, Минкәчевир шәһәриндәки 13 нөмрәли мәктәбдә 69,2% мәнимсәмә әлдә едилмишдир. Шакирдләрин аз бир гисминин билијинин «5»-ә лајиг олдуғу мә'лум едилмиш вә ајры-ајры синифләр үзрә кејфијјәт фаизи хејли ашағы олмушдур.

Шакирдләрин гираәт вәрдишләри умуми тәләбләрә чаваб вермир. Онларын мүәјјән бир гисми Азәрбајчан дилинә мәхсус спесифик сәсләри тәләффүз етмәкдә чәтинлик чәкир, верилмиш мәтни лазыми сүр'әтлә охуја билмирләр.

Шакирдләрин нитг инкишафы саһәсиндә даһа чох нөгсанлар олдуғу ашкар едилмишдир. Мәсәлән, Сумгајыт шәһәри мәктәбләри үзрә шакирдләрин јалныз 44,2%-нин чүмлә гурмаг бачарығына, 43,4 фаизинин исә рабитәли нитг вәрдишләринә јијәләндикләри мә'лум олмушдур.

Тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрин әксәријјәтиндә фәнн үзрә синифдәнхарич вә мәктәбдәнкәнар ишләрә лазыми әһәмијјәт верилмир, әдәби оху мүсабигәләри, кечәләри вә викториналар, шаир вә јазычыларла көрүшләр вә с. тәдбирләр аз-аз һалларда кечирилир, дивар гәзетләри, фотомонтажлар, бүллетенләр мүнтәзәм бурахылмыр. Дәрнәкләрин фәалијјәти тамамилә унудулмушдур. Мәктәб китабханаларында Азәрбајчан дилиндә бәдии китаблар олдугча аздыр вә онлардан сәмәрәли истифадә олунмур.

Бир чох мәктәбләрдә Азәрбајчан дили фәнни үзрә кабинетләр јарадылмамыш, мөвчуд олан кабинетләр исә мувафиг әјани вәсаит вә техники тә'лим васитәләри илә тәчһиз едилмәмишдир.

Азәрбајчан дили мүәллимләри илә апарылан методик иш һәлә дә лазыми сәвијјәдә дејилдир. Јохланылан шәһәрләрин бир чох мәктәбләриндә фәнн бирләшмәләри зәиф фәалијјәт көстәрир, тәдрисин кејфијјәтинин јүксәлдилмәсинә гајғы көстәрилмир, методик ишин тәшкилинә формал јанашылыр, ачыг дәрсләр кечирилмир, методбирләшмәләр фәнн үзрә методик ишләрин әсл мәркәзинә чеврилмир, фәннин тәдриси гаршысында дуран мүһүм мәсәләләр бурада өз әксини тапмыр.

Тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә ишләјән Азәрбајчан дили мүәллимләринин бир гисми ихтисасартырма курсларындан кечмәмиш, онларын елми методик һазырлығы зәиф

олуб, икинчи дили өјрәтмәјин методикасына лазыми шәкилдә јијәләнмәмишләр.

Республиканын тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләриндә Азәрбајчан дили дәрсләринин мүәллимләр арасында бөлкүсүндә чидди нөгсанлара јол верилмишдир. Сумгајыт шәһәриндәки 20, 22, 27 вә Минкәчевир шәһәриндәки 11, 13 нөмрәли мәктәбләрдә 16—20 саат Азәрбајчан дили дәрси еһтијач олмадан бир нечә мүәллим арасында бөлүнмүшдүр. Бу исә тәдрисин кејфијјәтинә мәнфи тә'сир көстәрмиш, фәннин тәдрисинә нәзарәт вә рәһбәрлији, мүәллимләрин ихтисасартырма курсларындан кечмәсини вә өз үзәриндә ишләмәсини чәтинләшдирмиш, рус мәктәбләриндә ихтисаслашмыш Азәрбајчан дили мүәллимләринин артмасыны ләнкитмишдир. Belә һаллара Бакы шәһәри, Хачмаз, Чәлилабад, Исмајыллы вә с. рајон мәктәбләриндә дә јол верилмишдир.

Програм вә дәрсликләр мүасир тәләбләр бахымындан нөгсанлыдыр. Дәрсликләр арасында ардычыллыг вә әлагә зәифдир, онларда мүәјјән лүғәт минимуму нәзәрә алынмамышдыр. Дәрс китабларында шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәсинә ујғун кәлмәјән бир чох сөз, ифадә вә мәтнләр верилмишдир. Дәрсликләр шакирдләрин данышыг вәрдишләрини инкишаф етдирмәк чәһәтдән хүсусән гүсурлудур. Партија вә һөкумәтин мәктәб һаггындакы 1977-чи ил декабр тарихли гәрарынын ичрасыны тә'мин етмәк мәгсәдилә програм вә дәрсликләр тәкмилләшдирилмәлидир.

Республиканын тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләриндә Азәрбајчан дили фәнни үзрә тәдрис-әјани, техники тә'лим васитәләринә, методик әдәбијјата, шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләринин гијмәтләндирилмәси нормаларына еһтијач вардыр.

Коллекија тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајчан дили тәдрисинә рәһбәрлик вә нәзарәтин зәиф олдуғуну хүсусилә гејд едир. Бакы шәһәринин Ленин вә Шаумјан рајонларында, Сумгајыт, Минкәчевир вә Әли Бајрамлы шәһәринин бир сыра мәктәбләриндә фәннин тәдриси вәзијјәти вахташыры јохланылыб нәтичәси педагожи шура ичласларында мүзакирә едилмир, мәктәб рәһбәрләри олдугча аз дәрс мүшаһидә едир, динләнилән дәрсләри сәтһи тәһлил едир, мүәллимләрә әмәли көмәклик көстәрмир, тәдрисин вәзијјәтини јахшылашдырмаг үчүн тәдбирләр мүәјјәнләшдириб, һәјата кечирмирләр.

Scanned with MOBILE SCANNER

Рајон (шәһәр) ХМШ-ларынын тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајчан дили тәдрисинә нәзарәт вә рәһбәрлији лазыми сәвијјәдә дејилдир.

Коллекија гәрара алыр:

1. Республиканын тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тәдрисинин вәзијјәти һаггында Баш мәктәбләр идарәсинин арајышы нәзәрә алынсын (арајыш әлавә едилир).

2. Республиканын тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләриндә Азәрбајчан дили фәнининин тәдриси кејфијјәтинин јахшылашдырылмасы саһәсиндә сон илләрдә мүәјјән ишләр көрүлдүјү гејд едилсин.

3. Тә'лимин јени методларындан кениш истифадә едән рус мәктәбләриндә ишләјән габагчыл Азәрбајчан дили мүәллимләриндән бир групу «Азәрбајчан ССР габагчыл маариф хадими» нишаны вә Азәрбајчан ССР Маариф Назирлији вә МАМЕИИҺИ Республика Комитәсинин Фәхри фәрманы илә тәлтиф едилсин (сијаһы әлавә олунур).

4. Нах. МССР Маариф Назирлији, ДГМВ ХМШ, Бакы, бүтүн рајон (шәһәр) ХМШ-лары вә мәктәб рәһбәрләриндән тәләб едилсин:

—һәмин гәрары коллекија, маарифјаны вә педагожи шура ичласларында кениш мүзакирә етсинләр, фәннин тәдриси вәзијјәтини јахшылашдырмаг үчүн тәдбирләр мүәјјәнләшдириб һәјата кечирсинләр;

—Азәрбајчан дили тәдрисинә рәһбәрлик вә нәзарәти күчләндирсинләр, бу саһәдә мүәллимләрин мәс'улијјәтини артырсынлар вә шакирдләрин билик кејфијјәтинин артырылмасына хүсуси фикир версинләр;

—тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајчан дили дәрсләринин мүәллимләр арасында тә'минат хатиринә бөлүнмәсинә гәти јол вермәсинләр, һәмин дәрсләри тәдрис едән мүәллимләрин ихтисас сәвијјәсинин артырылмасына диггәт јетирсинләр, онларын вахтында курслардан кечмәсини тә'мин етсинләр, фәнн методбирләшмәсинин ишини чанландырсынлар, ачыг дәрсләрин тәшкилинә, габагчыл тәчрүбәнин тәблиғинә диггәти күчләндирсинләр;

—фәнн үзрә синифдәнхарич вә мәктәбдәнкәнар ишләри гүввәтләндирсинләр, бу мәгсәдлә Азәрбајчан дилиндә китаб мүзакирәләри, диспутлар, ше'р мүсабигәләри, викториналар, кечәләрин кечирилмәсинә, театр тамашаларына коллектив бахышларын тәшкилинә, дивар гәзети, бүллетенләрин бурахылмасына диггәти артырсынлар. Мәктәб китабханаларында Азәрбајчан дилиндә бәдии китабларын олмасыны тә'мин етсинләр вә онлардан шакирдләрин лүғәт еһтијатынын вә данышыг вәрдишләринин инкишаф етдирилмәси үчүн истифадә едилмәсинә наил олсунлар;

—мәктәбләрдә лазыми инвентар вә аваданлыгла, әјани вәсаит вә техники тә'лим васитәләри илә тәчһиз едилмиш Азәрбајчан дили кабинетләри јарадылмасыны вә дәрсләрин кабинетләрдә кечилмәсини тә'мин етсинләр;

—республика вә рајон (шәһәр) елми-практик конфрансларына, семинарларына вә дикәр тәдбирләрә рус мәктәбләриндә ишләјән Азәрбајчан дили мүәллимләринин чәлб едилмәсинә диггәти артырсынлар.

5. Баш мәктәбләр идарәси (З. Әлијева јолдаш)

—фәннин тәдриси вәзијјәтини јахшылашдырмаг үчүн тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајчан дилинин тәдриси вәзијјәтини вахташыры өјрәнсин вә әмәли тәклифләр версин.

6. Халг маарифи Баш инспексијасы (Н. Абдуллајев јолдаш)

—јохламалар заманы тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајчан дилинин тәдриси вәзијјәтинә хүсуси фикир версин.

7. Програм-методика идарәси (һ. Маһмудов јолдаш)

—тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајчан дилиндән тәкмилләшдирилмиш програмын вә һәмин програм әсасында II—X синифләр үчүн Азәрбајчан дили дәрсликләринин нәшр едилмәсини тә'мин етсин (1981—1985-чи илләр).

—рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили дәрсләри үчүн ифадә вә имла-јазы мәчмуәсини нәшр етдирсин (1981-чи ил).

—«Азәрбајчан дилинин тәдриси методикасы» (рус мәктәбләри үчүн) адлы вәсаитин 1983-чү илин нәшријјат планына дахил едилмәси үчүн республика Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб Тичарәти Ишләри Комитәси гаршысында мәсәлә галдырсын вә онун нәшрини тә'мин етсин.

Scanned with MOBILE SCANNER

8. Азәрбајҹан ЕТПЕИ (З. Гаралов јолдаш)

—тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајҹан дилиндән програмын кениш мүзакирәсини кечирсин вә нәтиҹәсини јекунлашдырыб Назирлијә мүвафиг тәклифләр версин (15 мај 1981-чи ил).

—партија вә һөкумәтин мәктәб һаггындакы гәрарлары илә әлагәдар тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајҹан дилинин тәдриси саһәсиндә елми-тәдгигат ишләринин кејфијјәтини јахшылашдырсын, програм вә дәрсликләрин тәкмилләшдирилмәси илә әлагәдар тәдгигат ишләрини давам етдирсин;

—республика ММТИ илә бирликдә «Азәрбајҹан дилинин тәдриси методикасы» (рус мәктәбләри үчүн) адлы вәсаитин 1983-чү илә гәдәр һазырлајыб мүзакирәјә тәгдим етсин;

—Азәрбајҹан дилиндә II—X синиф шакирдләринин билик, баҹарыг вә вәрдишләринин гијмәтләндирилмәси нормаларыны һазырлајыб коллекијанын мүзакирәсинә версин (15 мај 1981-чи ил).

9. Мүәллимләри Тәкмилләшдирмә Институтлары (М. Мусајев, А. Мурадов, М. Бәкташи, В. Саркисјан, И. Мәммәдов јолдашлар).

—Азәрбајҹан дили кабинетләринин тәшкилиндә вә дәрсләрин мүасир тәләбләрә ујғун шәкилдә апарылмасында мүәллимләрә методик көмәклији күчләндирсинләр, тәдрис просесиндә гаршыја чыхан чәтинликләри үмумиләшдириб, онларын арадан галдырылмасы јоллары барәдә методик төвсијәләр һазырласынлар;

—тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә ишләјән Азәрбајҹан дили мүәллимләрини тәсдиг олунмуш график әсасында ихтисасартырма курсларына чәлб етсинләр, курсларын тәдрис планы вә програмларыны нәзәрдән кечириб тәкмилләшдирсинләр;

—ХМШ јанындакы методкабинетләрлә бирликдә тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајҹан дили мүәллимләринин габагчыл иш тәҹрүбәсинин өјрәнилиб јајылмасына хүсуси диггәт јетирсинләр;

—ХМШ-ларла әлагә сахлајараг, али мәктәбләри битирән мә'зунлар бу фәнн үзрә дәрс демәјә чәлб едиләркән онлары ихтисаслашдырмаг үчүн конкрет тәдбирләр (семинарлар, курслар вә с.) һәјата кечирсинләр.

10. «Азәрбајҹан мүәллими» гәзети (Ш. Сәфәров јолдаш) вә «Азәрбајҹан мәктәби» журналы (Ә. Ағајев јолдаш) редаксијалары:

—һәмин гәрарын јеринә јетирилмәси илә әлагәдар мәсәләләрин шәрһинә кениш јер версинләр, тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајҹан дилиндән програм вә дәрсликләрин тәкмилләшдирилмәси илә әлагәдар алимләри, дәрслик мүәллифләрини, габагчыл мүәллимләри, инспектор вә методистләри, мәктәб рәһбәрләрини мүзакирәјә чәлб етсинләр;

—тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә ишләјән Азәрбајҹан дили мүәллимләринин габагчыл тәҹрүбәси һаггында вахташыры мәгаләләр дәрҹ етсинләр.

11. Гәрар хүласә шәклиндә «Азәрбајҹан мүәллими» гәзетиндә, бүтөвлүкдә исә «Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәҹмуәсиндә вә Назирлијин «Әмр вә тә'лиматлары» мәҹмуәсиндә дәрҹ едилсин.

12. Гәрарын иҹрасы үзәриндә нәзарәт Баш мәктәбләр идарәсинә тапшырылсын.

Коллекијанын сәдри, Азәрбајҹан ССР маариф назири:

Е. М. ГАФАРОВА

Scanned with MOBILE SCANNER

МҮАСИР АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ. II ҺИССӘ, «ЕЛМ» НӘШРИЈЈАТЫ, 1980

АЗӘРБАЈЧАН ЕА Нәсими адына Дилчилик Институту дилчи алимләринин узун илләрдән бәри апардығы тәдгигат ишләри әсасында «Мүасир Азәрбајчан дили» адлы үч чилддән ибарәт монументал бир әсәр һазырламышдыр. Бу әсәрдә Азәрбајчан дилинин фонетикасы, әлифбасы, орфографијасы, орфоепијасы, лексикологијасы вә грамматикасыны әһатә етмәк мәгсәди гаршыја гојулмушдур. Әсәрин биринчи чилди 1978-чи илдә «Елм» нәшријјаты тәрәфиндән нәшр едиләрәк охучулара чатдырылмышдыр. Кечән илин сонларында исә ејни нәшријјат һәмин әсәрин икинчи чилдини нәшр етмәклә елми-педагожи ичтимаијјәти севиндирмишдир.

Икинчи чилддә Азәрбајчан дили морфолокијасынын мүасир вәзијјәти өз кениш шәрһини тапмышдыр. Мараглы бурасыдыр ки, һәмин чилдин һазырланмасында морфолокијанын мүхтәлиф мөвзулары үзрә илләрдән бәри өз тәдгигатлары илә танынмыш мүәллифләрин чәлб олунмасына хүсуси диггәт јетирилмишдир. Бунун нәтичәсидир ки, әсәр он бешә гәдәр дилчи алими әһатә едән мүәллифләр коллективинин мәһсулу кими мејдана чыхмышдыр.

Китаб Азәрбајчан ЕА-нын мүхбир үзву, профессор З. Будагованын үмуми редактәси алтында чапа һазырланмышдыр.

Әсәр «Морфолокијаја кириш», «Кок вә шәкилчи», «Нитг һиссәләринин тәснифи принсипләри», «Исим», «Сифәт», «Сај», «Көмәкчи адлар», «Баглајычы», «Әдат», «Модал сөзләр», «Баглама», «Нида», «Тәглиди сөзләр», «Императив сөзләр», «Ушаг сөзләри», «Ритмик сөзләр» адлы бөлмәләри әһатә едир. Көрүндүјү кими, бу китаб өз гурулушуна, даһа доғрусу, мөвзу әһатәлилијинә көрә бундан әввәл јазылмыш грамматика китабларындан хејли фәргләнир.

Хүсуси олараг гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчан дили морфолокијасынын индијәдәк мүбаһисәли олан бир сыра мәсәләләри бу әсәрдә өзүнүн мараглы һәллини тапмышдыр. Әлбәттә, бунлардан бә'зиләри орта мәктәбин грамматика курсундакы ејни мәсәләләрлә ујушмур, һәтта зиддијјәт тәшкил едир. Һәмин әсәрдәки мувафиг мулаһизәләри һәләлик ејнилә орта мәктәбә дә кечирмәјин вачиблији һаггында һөкм јүрүтмәк тездир. Лакин бу барәдә дүшүнмәјә, бир сыра грамматик һадисә вә категоријалара нәзәри мүнасибәтләрин мүхтәлифлијиндән мүәјјән нәтичәләр чыхармаға, шүбһәсиз, еһтијач вар. Һәр һалда Азәрбајчан дилинин морфолокијасына аид јазылмыш һәмин әсәр орта мәктәбдә бу дилин тә'лими методикасынын нәзәри әсасларыны даһа мукәммәл ишләмәк үчүн кениш материал верир.

Шүбһә јохдур ки, «Мүасир Азәрбајчан дили» адлы үч чилдлик әсәрин бүтүн чилдләри Азәрбајчан дили мүәллиминин китаб рәфинин ән гијмәтли инчиләриндән олачаг.

Һ. МИРЗОЈЕВ. МҮАСИР АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘ ТӘ'СИРЛИ ВӘ ТӘ'СИРСИЗ ФЕ'ЛЛӘР. БАКЫ, 1979

Мә'лум олдугу үзрә, Азәрбајчан дилинин фе'лләри истәр семантик, истәрсә дә грамматик хүсусијјәтләринин рәнкарәнклијинә көрә тәдгигатчыларын диггәтини чохдан чәлб етмишдир. Индијәдәк бу дилин фе'лләри һаггында онларла әсәр јазылмыш, диссертасијалар мүдафиә едилмишдир. Лакин бунлары һәләлик јалныз бир саһәјә илкин нәзәр салмагын тәшәббүсү кими гијмәтләндирмәк олар.

Кечән илин сонларында В. И. Ленин адына АПИ-нин досенти Һ. Мирзојевин чапдан чыхмыш «Мүасир Азәрбајчан дилиндә тә'сирли вә тә'сирсиз фе'лләр» адлы китабы да һәмин мәсәләнин тәдгиги саһәсиндә угурлу аддымдыр. Тәхминән 115 сәһифәлик бу китабда дүзәлтмә фе'лләр тә'сирлилик категоријасы бахымындан нәзәрдән кечирилмишдир. Дүзәлтмә фе'лләри әмәлә кәтирән 40-дан артыг сөздүзәлдичи шәкилчидән сөһбәт ачылмышдыр. Мүәллиф һәмин шәкилчиләрлә әмәлә кәлән дүзәлтмә фе'лләрин бир чоху һаггында илк дәфәдир ки, мә'лумат верир. Онлардан һәр биринин семантикасыны изаһ етмәјә чалышыр.

Китабда дүзәлтмә фе'лләрдән бир гисминин мәчазлылығы, чохмә'налылығы, омонимлији, синонимлији һаггында верилмиш мә'луматлар да мараглыдыр. Мәсәлән, орада көстәрилир ки, әтәкләмәк фе'ли мүасир дилимиздә, башлыча олараг дөрд мә'нада ишләнир: 1) јелләмәк, үфүрмәк; 2) әтәкдән тутмаг; 3) јығмаг, јығышдырмаг; 4) сахламаг, тутмаг... Бүтүн бунлары мүәллиф бәдии әсәрләрдән сечдији конкрет мисалларла әсасландырмышдыр.

Китабда нәзәри үмумиләшдирмәләрә аз тәсадүф един[л]сә дә, о, фактик материалларла чох зәнкиндир. Бу бахымдан һәмин китаб дүзәлтмә фе'лләр һаггында енсиклопедик мә'лумат алмаг үчүн охучулара ән јахшы бир мәнбә кими көмәк көстәрә биләр.

«АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНИН ИЗАҺЛЫ ЛУГӘТИ», II ЧИЛД

Азәрбајчан дили изаһлы лугәтинин јарадылмасына көстәрилән тәшәббүс һәлә, тәхминән, ијирми ил бундан әввәл республикамызын елми, ичтимаи вә мәдәни һәјатында әламәтдар бир һадисә кими гијмәтләндирилмишдир. Лугәтин биринчи чилдинин 1966-чы илдә чапдан чыхмасыны елми-педагожи ичтимаијјәтимиз бөјүк севинч вә разылыг һисси илә гаршыламышды. Лакин онун сонракы чилдләринин кечикмәси чохлу килеј-күзара сәбәб олду. Нәһајәт, чидди тәдбирләрин көрүлмәси өз нәтичәсини верди: икинчи чилд кечән илин сонларында чапдан чыхыб сатыша бурахылды. Үч вә дөрдүнчү чилдләр исә һазырда чапададыр.

Scanned with MOBILE SCANNER

«Азәрбајҹан дилинин изаһлы лүғәти»нин икинчи ҹилдиндә Д-Ј һәрфләри илә башланан сөзләр әһатә олунмушдур. Лүғәт Азәрбајҹан ССР ЕА-нын мүхбир үзвү, проф Ә. Ә. Оручовун үмуми редактәси алтында чап олунмушдур. Онун тәртибчиләри филол. елмләри нам. Б. Т. Абдуллајев, филол. елмләри докт. проф. Ә. Ә. Оручов, филол. елмләри нам. Һ. Р. Рәһманзадә вә филол. елмләри нам. мәрһум М. Ә. Хәләфзадәдир. 576 сәһифәлик бу лүғәтдә 13 минә јахын сөз вә ифадә (11 миндән артыг сөз, 1500 ифадә) әһатә олунмушдур. Орада бизим үчүн ән ади көрүнән сөзләрин белә, мә'на рәнкарәнклији конкрет мисаллар әсасында дәгигликлә ифадә олунмушдур.

Һөрмәтли дил-әдәбијјат мүәллимләри, һәмин лүғәти әлдә етмәјә тәләсин. Әкс һалда, аталар демишкән, сонракы пешиманчылыг фајда вермәз.

«КӨМӘКЧИ НИТГ ҺИССӘЛӘРИНИН ҮСЛУБИ ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ»

Бу китабча С. М. Киров адына АДУ-нун нәшри кими бурахылмышдыр. Мүәллифи филолокија елмләри намизәди, дос. Камил Әлијевдир.

Һәмин әсәри көмәкчи нитг һиссәләринин үслуби имканларындан бәһс едән илк тәдгигат иши кими гијмәтләндирмәк олар.

Әсәр, башлыча олараг, үч һиссәдән ибарәтдир. Әввәлинчи һиссәдә көмәкчи нитг һиссәләри нитгдә әлванлыг јарадан васитәләрдән бири кими тәһлил вә изаһ олунур. Икинчи һиссәдә һәмин нитг һиссәләринин мә'на хүсусијјәтләриндән бәһс едилир вә онлар нитгдә, хүсусән бәдии дилдә мә'на инчәлији јарадан васитәләрдән бири кими шәрһ олунур. Мүәллиф бүтүн мүлаһизәләриндә хүсуси диггәтлә сечдији зәнкин дил материалларына әсасланыр. Нәһајәт, әсәрин үчүнчү һиссәси «Үслуби пријомлар» адланыр. Бурада мүәллиф ајры-ајры сөз сәнәткарларынын әсәрләриндән нүмунәләр кәтирмәклә көмәкчи нитг һиссәләриндән онларын үслуби пријом кими истифадә етмәсинә өз мүнасибәтини билдирир. Мәсәлән, ВӘ бағлајычысы илә башланан ҹүмләни јазычынын үслуби пријому кими гијмәтләндирир.

Әсәр филолокија факүлтәләринин тәләбәләри үчүн нәзәрдә тутулмушдур.

АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИ КУШӘСИ

1. Верилмиш ҹүмләләрдәки сәһвләрә мәһәл гојмадан дүзкүн тәләффүзлә охујун. Гој сәһвләринизи јолдашларыныз ајырд етсинләр.

1) Кәндимиздә колхозчуларын мә'дәни истираһәти үчүн һәр ҹүр шәраит јарадылмышдыр.

2) Академик театрын бинасында кечирилмиш тәнтәнәли јығынҹагда академик Һ. Абдуллајев дә чыхыш етмишдир.

3) Бу лајиһәнин мүәллифи республикамызын мәшһур ме'марларындан биридир.

2. Ашағыдакы фе'лләрин көкү нечә мүәјјәнләшир? Бу гәрибә фе'лләрдә јалныз сон самитин фәргләнмәси нәдән ирәли кәлир?

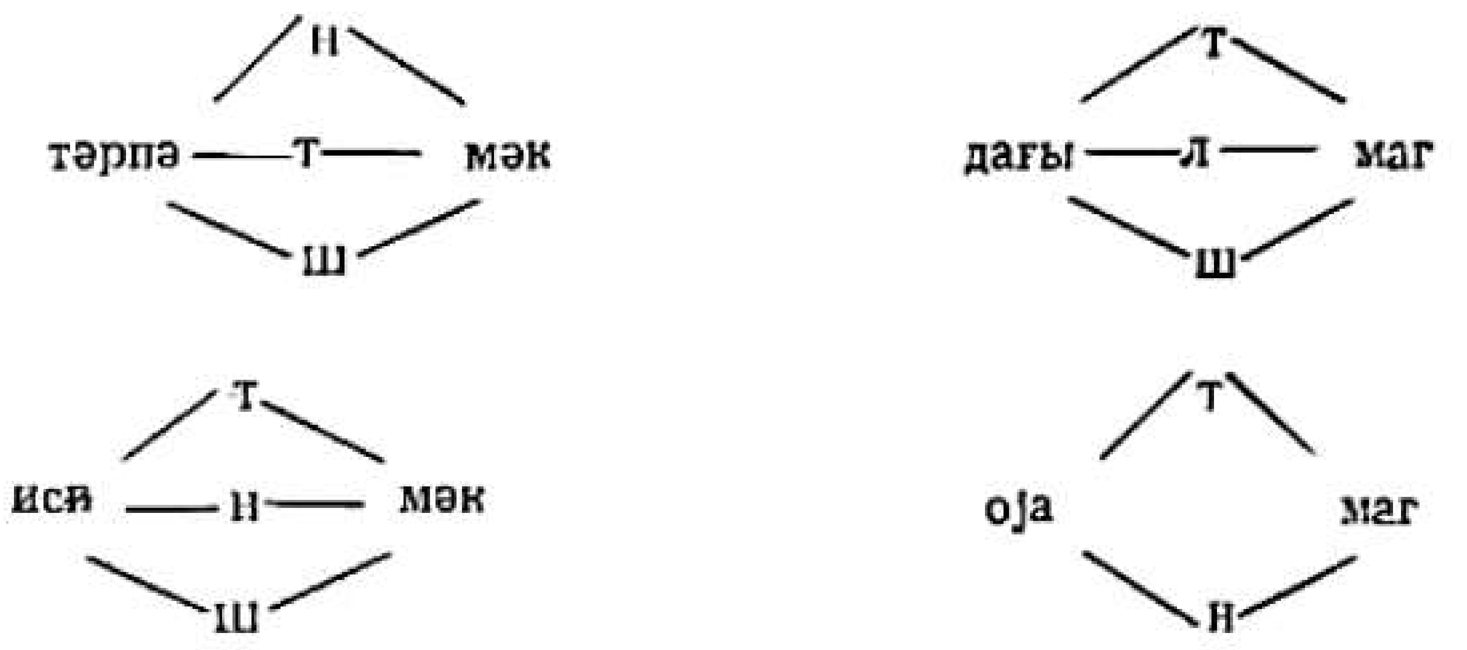

3. Верилмиш фе'лләрә әввәлҹә индики заман шәкилчиләри артырын.

кечмәк
учмаг
јатмаг
көчмәк
ичмәк

Инди исә һәмин фе'лләрә мәсдәр шәкилчиләри артырын. Бу мүмкүндүрмү? Әкәр мүмкүндүрсә, һансы сәбәблә бағлыдыр? Ахы фе'лләр заман шәкилчиләриндән сонра мәсдәр шәкилчисини гәбул едә билмир. Бүтүн бунлары нәзәрә алмагла көстәрилән фе'лләрлә әлагәдар дил һадисәсини изаһ етмәјә чалышын.

Scanned with MOBILE SCANNER

25 гэпик 76302

«ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ»

(Методический сборник)

Выпуск 1

(На азербайджанском языке)

Приложение к журналу

«АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ»

Баку—1981

Scanned with
MOBILE SCANNER